

ETO: 32+008+81+82

LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

XXXIX. évfolyam, 2009. 2. szám

FORUM KÖNYVKIADÓ, ÚJVIDÉK

KIADJA A FORUM KÖNYVKIADÓ INTÉZET

Fő- és felelős szerkesztő:

Bence Erika

A szerkesztőbizottság tagjai:

Barótiné Gaál Márta (Szeged)

Juliane Brandt (München)

Dobrenoy-Major Mária (Brisbane)

Kartag-Ódri Ágnes

Mészáros Széchenyi Katalin

Németh Ferenc

Ózer Ágnes

Szilágyi Márton (Budapest)

Vincze István

Szerkesztőségi titkár:

Szántai Szerénke

Kéziratgondozó:

Takács Ilona

Kecskés Mária

Tördelőszerkesztő:

Csernik Előd

Angol tartalommutató és rezümék:

McConnell-Duff Márta

Szerb tartalommutató:

Andrić Edit

Német tartalommutató:

Kocsis Lenke

Észt tartalommutató:

Víghné Szabó Melinda

ETO-besorolás:

Csáky S. Piroska

A folyóiratban megjelent tanulmányokat a szerkesztőbizottság tagjai, illetve felkért szakemberek lektorálták.

nka
Nemzeti Kulturális Alap

E számunk támogatói: a Tartományi Művelődési Titkárság,
a Nemzeti Kulturális Alap és a Szülőföld Alap

TARTALOM

	■ ■ <i>Elmélet – történet – kísérlet</i>	
Besenyi Sándor	A hely a globalizáció erőterében	9
	■ ■ <i>Emlékezet: Száz éve született Herceg János</i>	
Bordás Győző	A Gerard írójáról	19
	■ ■ <i>Perspektíva: A nyelv- és kultúraköziség jelensége</i>	
Víghné Szabó, Melinda	Sprachpflege in Estland	24
Víghné Szabó Melinda	Nyelvművelés Észtországban	33
Farkas Tamás	„Nem magyar az, aki ics-vics...”: egy fejezet a névmagyarosítások történetéből	41
	■ ■ <i>Műhely</i>	
Horváth Futó Hargita	A tankönyv mint szocializációs faktor	50
Gaszó Hargita	Az irodalom és a jog differenciálódása Jósika Miklós <i>A szegedi boszorkányok</i> című regényében (I.)	61
Hajnal Anna	Az „ember tragédiájától” a kibertérig	69
	■ ■ <i>Szemle</i>	
Petrik Emese	Határpontok (Szilágyi Márton: Határpontok) . . .	83
Hózsza Éva	Az író-figura neme (Tatjana Rosiéc: Mit o savršenoj biografiji)	89
Gaszó Hargita	A kritikus fegyvertelenül hagyja el a csatateret (Podolszki József: Vidékiesség – európaiság) . . .	93
Janovics Mária	Kódok és kultúrák (Kapcsolatok és kibontások)	97
Bagi Zoltán	A hódoltság kora a tények tükrében (Káldy-Nagy Gyula: A szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben)	101
Czékus Géza	Az értelmi fogyatékosok fejlődése (Értelmi fogyatékos gyermekek testi fejlődése)	104
	*	
Hózsza Éva	Az irodalomtörténet mint „aparegény”	107
Engi Georgina	Tantárgypedagógia és oktatástechnika	110
	E számunk szerzői	113

SADRŽAJ

	■ ■ <i>Teorija – istorija – eksperiment</i>	
Šandor Bešenji	Mesto u gravitacionom polju globalizacije	9
	■ ■ <i>Sećanje: 100. godišnjica rođenja Janoša Hercega</i>	
Deze Bordaš	O piscu Žerara	19
	■ ■ <i>Perspektiva: Pojava višejezičnosti i interkulturalnosti</i>	
Víghné Szabó, Melinda	Sprachpflege in Estland	24
Melinda Sabo Vig	Negovanje maternjeg jezika u Estoniji	33
Tamaš Farkaš	„Nije Mađar čije se prezime završava na ič-vič...“: poglavlje iz istorije pomadžarivanja imena	41
	■ ■ <i>Radionica</i>	
Hargita Horvat Futo	Udžbenik kao faktor socijalizacije	50
Hargita Gažo	Diferencijacija književnosti i prava u romanu Mikloša Jožike <i>Veštice iz Segedina</i> (I)	61
Ana Hajnal	Od „čovekovo tragedije“ do svetske mreže podataka	69
	■ ■ <i>Prikazi</i>	
Emeše Petrik	Granične tačke (Marton Siladi: Granične tačke)	83
Eva Hoža	Vrste pisaca (Tatjana Rosić: Mit o savršenoj biografiji)	89
Hargita Gažo	Kritičar sa mesta borbe odlazi razoružan (Jožef Podolski: Provincijalizam – evropejstvo)	93
Marija Janovič	Kodovi i kulture (Veze i rasplitanja)	97
Zoltan Bagi	Vreme podaništva u svetlu činjenica (Đula Kaldi-Nadž: Naselja, stanovnici i turski vlastodršci segedinskog sandžaka 1570. godine)	101
Geza Cekuš	Razvoj retardiranih osoba (Telesni razvoj mentalno retardirane dece)	104
	*	
Eva Hoža	Istorija književnosti kao roman o očevima	107
Georgina Engi	Predmetna pedagogija i tehnika nastave	110
	Autori ovog broja	113

CONTENTS

	■ ■ Theory – History – Experiment	
Besenyi, Sándor	The Place in the Field of Globalization	9
	■ ■ In Remembrance: 100th Anniversary of János Herceg's Birth	
Bordás, Győző	On the Writer of Gerard	19
	■ ■ Perspectives: The notion of interlingualism and interculturalism	
Víghné Szabó, Melinda	Sprachpflege in Estland	24
Víghné Szabó, Melinda	Language Cultivation in Estonia	33
Farkas, Tamás	“An ics-vics is not Hungarian...” A Chapter from the History of the Magyarization of Names.	41
	■ ■ Workshop	
Horváth Futó, Hargita	The Textbook as a Socializational Factor	50
Gaszó, Hargita	Differentiation between Literature and Law in the Novel <i>A szegedi boszorkányok</i> by Miklós Jósika (I)	61
Hajnal, Anna	From the “ <i>Tragedy of Man</i> ” to Cyberspace	69
	■ ■ Review	
Petrik, Emese	Points of limit (Márton Szilágyi: Határpontok)	83
Hózsá, Éva	The sex of the writer-figure (Tatjana Rosić: Mit o savršenoj biografiji)	89
Gaszó, Hargita	The critic leaves the battlefield weaponless (József Podolszki: Vidékiesség – európaiság) (Provincialism – Europism)	93
Janovics, Mária	Codes and Cultures (Relations and undoing)	97
Bagi, Zoltán	The era of Turkish occupation in the mirror of facts (Gyula Káldy-Nagy: The Settlements, Inhabitants and Turkish Landowners of the Szeged Sandjak in 1570)	101
Czékus, Géza	Development of the mentally retarded (Physical Development of Mentally Retarded Children)	104
	*	
Hózsá, Éva	Literary History as the Father Novel	107
Engi, Georgina	Subject pedagogy and teaching techniques	110
	Authors	113

INHALT

	■ ■ <i>Theorie – Geschichte – Experiment</i>	
Besenyi, Sándor	Der Platz im Kraftfeld der Globalisierung	9
	■ ■ <i>Erinnerung: Herceg János wurde vor 100 Jahren geboren</i>	
Bordás, Győző	Über den Autor des Gerard	19
	■ ■ <i>Perspektive: Das phänomen der Zwischensprachlichkeit und Interkulturellichkeit</i>	
Víghné Szabó, Melinda	Sprachpflege in Estland	24
Víghné Szabó, Melinda	Nyelvművelés Észtországbán	33
Farkas, Tamás	Ein Kapitel aus der Geschichte der Madjarisierung der Namen	41
	■ ■ <i>Werkstatt</i>	
Horváth Futó, Hargita	Das Lehrbuch als sozialisations Faktor	50
Gazsó, Hargita	Die Differenzierung von Literatur und Just im Roman von Miklós Jósika (I.)	61
Hajnal, Anna	Von „Die Tragädie des Menschen“ bis zum Cyberspace	69
	■ ■ <i>Rundschau</i>	
Petrik, Emese	Grenzpunkte (Márton Szilágyi: Grenzpunkte) . . .	83
Hózsá, Éva	Das Geschlecht des Autors (Tatjana Rosić: Der Mythos des perfekten Lebenslauf)	89
Gazsó, Hargita	Der Kritiker verlässt das Schlachtfeld unbewaffnet (Podolszki József: Provinzialität–Europäertum)	93
Janovics, Mária	Coden und Kulturen (Kontakten und Entfaltungen)	97
Bagi, Zoltán	Der türkischen Besetzung im Spiegel der Tatsachen (Káldy-Nagy Gyula: Die Szegediner Sandschak Siedlungen, seine Einwohner und türkische Inhaber im Jahre 1570)	101
Czékus, Géza	Entwicklung von geistig Behinderten (Körperliche Entwicklung von geistig Behinderten Kindern)	104
	*	
Hózsá, Éva	Literaturgeschichte als Vaterroman	107
Engi, Georgina	Fachpädagogik und Unterrichtstechnik	110
	Autoren der Ausgabe	113

SISUKORD

	■ ■ Teooria – ajalugu – katse	
Sándor Besenyi	Koht üleilmastumise jõuväljas	9
	■ ■ Mälestus: Sada aastat János Hercegi sünnist	
Győző Bordás	Gerardi autorist	19
	■ ■ Perspektiiv: keele ja kultuuri vahelised nähtused	
Víghné Szabó, Melinda	Sprachpflege in Estland	24
Melinda Víghné Szabó	Keelehoole Eestis	33
Tamás Farkas	„See ei ole ungarlane, kelle nimi on ics-vics...“: peatükk nimele ungaristumise ajaloost	41
	■ ■ Töötuba	
Hargita Horváth Futó	Õpik kui sotsialiseerumistegur	50
Hargita Gazsó	Kirjanduse ja õiguse diferentseerumine Miklós Jósika romaanis „Szegedi nõiad”	61
Anna Hajnal	„Inimese tragöödiast” küberväljani	69
	■ ■ Ringvaade	
Emese Petrik	Piirimärgid (Márton Szilágyi „Piirimärgid”) . . .	83
Éva Hózsza	Autori-kuju sugu (Tatjana Rosić: Mit o savršenoj biografiji)	89
Hargita Gazsó	Kriitik lahkub lahinguväljalt relvitult (József Podolszki: Maalähedus ja euroopalikkus)	93
Mária Janovics	Koodid ja kultuurid (Suhted ja lahendused)	97
Zoltán Bagi	Kummardamise aeg faktide valgel (Gyula Káldy-Nagy: Szegedi sandžade asulad, elanikud ja türgi valitsejad 1570.-ndal aastal)	101
Géza Czékus	Vaimuhaigete areng (Vaimse puudega laste füüsiline areng)	104
	*	
Éva Hózsza	Kirjandus kui romaan isast	107
Georgina Engi	Õppeainepedagoogia ja õpetamistehnika	110
	Autorid	113

339.9:321.17
339.9:341.231

Besenyi Sándor¹

A HELY A GLOBALIZÁCIÓ ERŐTERÉBEN

The Place in the Field of Globalization

Korunk világállapotát a globalizáció koraként szokás meghatározni. A korábbi, szegmentált földi berendezkedések civilizatórikus átrendeződése ez a folyamat, összefüggő pozitív és veszedelmesen negatív következményekkel. Egy sohasem volt, összetett, új világrend kialakulása. A technika és az informatika eszköztárával az ezredfordulóra új társadalmi, gazdasági, pénzügyi és kommunikációs összefüggésrendszer jött létre. Átrendezte a „Föld űrhajó” minden szegletét és zugát. A természetföldrajzi, gazdasági és társadalmi korlátok, elkülönülések gáttalan lebontása ez a folyamat, és az egységes informatikai, technikai, pénzügyi, gazdasági és kommunikációs vonatkozásrendszer, egy új erőter megszilárdulása. A települések ebben az erőterben a térszerkezet csomópontjai. A hely, a lokalitások sajátosságai, azonosságjegyeik alapján eltérő előfeltételeket, státust biztosítanak közösségeik és az egyének élete, boldogulása számára. Autonómiaszerzésük, tevékenységük, tevékenységszerkezetük visszahat településük jellemzőinek, körülményeinek, versenyhelyzetének alakulására.

Kulcsszavak: globalizáció, lokalitás, a hely, determinációs dinamika, Ikarosz esélyei, uniformizálódás, autonómiaszerzés

A globális erőter felizzásának drámai napjait, óráit éltük meg 2001. szeptember 11-én.

A kisülés – diabolikus erők esztelen, pusztító terrortámadása a globalizáció központja ellen, emblematikus épületkolosszusainak barbár, kamikáze lerombolása – nem lenullázta az erőteret, hanem felizzította. A terrortámadások természetrajza ez. Nem meggyöngítik, hanem rendre stabilizálják a célba vett struktúrákat. Az esztelen támadás ártatlan emberek ezreinek halálát okozta. Globalizációs mementó ez a dráma, a World Trade Center toronypárja elleni támadás és ördögi rombolás.

(A véres dráma a közelmúltban, 2008. november 26-án, a dinamikus fejlődő szubkontinens, India pénzügyi központjában, Maharastra szövetségi állam

¹ A szerző a szegedi Értelmiség Szabadegyetem /1990–2009/ szervezője, igazgatója.

A Szabadegyetem a rendszerváltozás körülményei, kihívásai, ellentmondásos történelmi folyamatában az értelmiség helyzet- és szerepváltozásai metamorfózisának kutatását, értelmezését tekintette feladatának. A rendezvénysorozat a Kárpát-medencei magyarság rendszeres évi találkozója volt bő egy évtizeden át. A Vajdaságból Rehak László, Losoncz Alpár, Dudás Károly, Siflis Zoltán, Bojan Pajtić, Kasza József, Gábrity Molnár Irén voltak felkért előadóink.

fővárosában, Mumbaiban az Oberoit és a Tádzs Mahal luxusszállodák elleni gyilkos merénylettel ismétlődött.

A planetáris világ jelzett, roppant ellentmondásos civilizatórikus átrendeződése, a globalizáció nem torpant meg ezekkel az ördögi merényletekkel. A technika és az informatika bázisán kialakult planetáris kommunikáció, a pénzügyi és gazdasági elzárkózások leépülése és az egységes informatikai, technikai, kommunikációs, pénzügyi és gazdasági világrendjét napjainkra azonban nem ezek a merényletek rendítették meg.

A gazdasági világszisztéma sebezhetőségét a multinacionális tőke falánksága, mohó profit-étvágya, a kreált fiktív fizetőképes keresletet biztosító hitel- és pénzügyi világ kollapszusa, s a nyomukban terjedő túlermelési gazdasági válság leplezte le, tette nyilvánvalóvá. A tovagyrúzó gazdasági szököár, válságcunami feltartóztathatatlanul tarol, átgázol minden lokalitáson.²

Van, aki fátumnak ítéli a planetáris világ uniformizálódását, a globalizációt. Van, aki a gravitáció általános természettörvényéhez hasonlítja a globalitás erőterét, s utal arra a kozmikus analógiára, hogy a természettörvény egyetemessége ellenére micsoda lokális variabilitása, sokszínű és vegyes változatossága van a kozmikus alakulatoknak, a vörös óriásoktól a fehér törpéig, a kvazároktól a fekete lyukakig, a Föld-típusú bolygóktól a Jupiter-típusú gázbolygóig, és így tovább. A gravitáció egyetemessége tehát nem kizárja, hanem feltételezi a gravitációs erőter tagoltságát és diverzitását, a lokalitás kozmogóniai, morfológiai és evolúciós sokféleségét.

A kozmikus analógia alapján a globális világrend civilizatórikus uniformizálásában is lehetséges és valószínű tehát a lokalitások sajátosságai, egyedisége és sokfélesége.

Számos kérdés adódik számunkra ebből az analógiából:

– Van-e esélyünk a sokféleségre, a nemzeti, a térségi, a regionális, települési azonosságunk védelmére, megőrzésére, megjelenítésére, kibontakoztatására a planetáris világrend „gravitációs” erőterében?

– Van-e Ikarosznak esélye?

(Követői, mai világunk Ikaroszai, naponta dacolnak a gravitáció egyetemes törvényével. Naponta tágítják a sportban, a közlekedésben, a világűr meghódításában a gravitációs erőterben megnyíló emberi mozgásteret. Az emberi teljesítőképesség, tudás, akarat, lelemény állandóan átlépi a gravitáció szabta eddigi emberi korlátokat a sport, repülés, közlekedés, űrhajók, űrszondák stb. különböző dimenzióiban.)

– Hogy is leszünk hát a globalizációval?

² A zárójeles bekezdések, friss betoldások a 2002. november 29–30-án rendezett szegedi konferencián elhangzott előadás szerkesztett szövegébe, amely a *Határok és az Európai Unió* című gyűjteményes kötetben jelent meg. Szeged, 2002., 240–248. o. Szerk.: Szónokyné Ancsin Gabriella

– Várjuk tétlenül, karba tett kézzel, passzívan a globalizációs folyamatokat, hogy majd csak átmentjük valahogyan szűkebb és tágabb világunkat?

– Megteremthetők-e a globális planetáris erőterben a méltó, autonóm emberi létezés módjai, formái, tartalmai?

– Lehetséges-e és hogyan a folyamatosság és a megújulás a világ drámaian változó körülményei között?

A globalizációs uniformizálással a lokalitást, a regionalitást és az integrációt állítják szembe – védekezési technikaként – a tudós elemzők és a kreatív potentátok.

„Gondolkozz globálisan, cselekedj lokálisan!” – idézzük rendre.

MI IS A HELY?

A települések adta mozgástérben számos egyén és közösség teszi fel a kérdést:

– A lokalitás, a hely mennyiben alkalmas az emberi autonómia, méltóság és kreativitás védelmére?

– Mennyire alkalmas örökölt természeti és társadalmi környezetünk és történelmi örökségünk átmentésére és védelmére?

– Hogyan tudjuk megtalálni a magunk helyét ebben az új globális világrendben?

1. A hely természet- és gazdaságföldrajzi meghatározottsága

A térszerkezeti háló csomópontjai a települések.

Széles körű tapasztalatunk, hogy a társadalmi térszerkezet csomópontjai – sok-sok közös vonásuk és jellegzetességük mellett – mennyire különböznek egymástól.

Nagy súllyal esik latba a települések:

a) földrajzi elhelyezkedése (szárazföldi, tengerparti, hegyvidéki, alföldi, folyóparti, természeti tájegységek találkozási területein stb.),

b) megközelíthetősége, szárazföldi, vízi, légi infrastrukturális hálózata,

c) távolsága más településektől, agglomerációs központoktól,

d) belső infrastrukturális ellátottsága (energiarendszer, közlekedési hálózat, víz- és csatornarendszer, telefónia stb.),

e) architekturális rendszere és arculata,

f) szolgáltatásai civilizatórikus fejlettsége,

g) a lakosság tevékenységszerkezetének történelmi-társadalmi differenciáltsága, ágazati tagoltsága,

h) lakosságának generációs arányai, iskolázottsága, szakképzettsége, szakmastruktúrája,

i) az ott élő közösségek kulturális tradíciói, munkakultúrája, személyiségi jelleme, habitusa, alkotóereje,

j) együttműködésük, önszervezésük színvonala, szervezettsége, intézményesültsége,

k) agglomerációs térszervező és integráló kisugárzása,

l) tevékenységcseréjük tartalmi, technikai, társadalom-földrajzi kiterjedtsége, rádiusza: helyközi, térségi, regionális, országos, nemzetközi, interkontinentális, globális jellege.

Mindezek megkülönböztető, a sajátosságok együttesét eltérő struktúrákban megjelenítő azonosságteremtő szempontok. A hasonlóság és a sokféleség meghatározói.

Az azonosságmeghatározó jegyek sajátos helyeket definiálnak és különböztetnek meg a térszerkezeti hálón. A hely karakteres térrész a társadalmi térszerkezet erőterében, azonosságjegyek együttesét strukturáló és megjelenítő entitás. Eltérő történelmi és szinkronikus társadalmi „tér-idő” vonatkozásrendszer az egymást követő, illetve együtt élő nemzedékek, csoportok, egyének szocializációja és individualizációja, társadalmi–közösségi–egyéni létezése számára.³

A településekben sűrűsödő humanizált természeti, architekturális, ill. infrastrukturális környezet, a hozzájuk tapadó társadalmi tevékenységrendszer, funkciók, intézmények, szervezetek, szerepek, tradíciók és normák adják a társadalmi létezés mozgásterét és reprezentációját, s határozzák meg az azonosságok eltérő intenzitását és karakterű megjelenítését.

2. A hely szociológiai – szociálpszichikai meghatározottsága

A társadalmi térszerkezet erőterében ez a sajátosságok strukturált együttese, ez a kitüntetett térrész: a hely, ami a hova születés véletlenje és az egyén életútja nyomán eltérő előfeltételeket, különböző szélességű és mélységű távlatokat nyit az egyének számára a kor társadalmi tartalmainak, örökségének, együttműködési és vonatkozási rendszereinek, sajátos mozgástereinek elsajátításához, felhasználásához, az egyén és közösség szinkronikus és történelmi kisugárzásának, társadalmi kölcsönhatásaik rádiuszának kialakításához.

A hely fókuszálja a társadalmiság erőhatásait és előfeltételeit, feltranszformálja kisugárzó erőit. Státust teremt a közösségek és az egyének számára. Természet- és társadalomföldrajzi környezetében pozicionális effektussal tölti fel a társadalmi, gazdasági, kulturális, egészségügyi, oktatási stb. térrészeket, a különböző lokalitásokat. A hely adottságai (a hely szelleme) beállítódásokat (attitűdöket), magatartásmintákat (szerepeket), tevékenységirányokat és módokat (szervezeteket, intézményesülést) biztosítanak, tradíciókat jelenítenek meg, sajátos távlatokat nyitnak.

³ Megjegyzés: el kellene tűnődni rajta, hogy a relativitáselméleti analogikus módszer mennyiben használható a komplex társadalmi-gazdasági és információs dinamika tanulmányozásában.

Az egyének tehetségükkel, adottságaikkal, tevékenységükkel, megszerzett erőikkel, együttműködéseikkel formálhatják és gazdagíthatják előfeltételeiket, örökölt térségi adottságaikat. Tágíthatják vagy éppen szűkíthetik távlataikat. Modulálhatják mozgásterüket, a helyből, helyekből, térségből fakadó társadalmi meghatározottságaikat. Alakíthatják településeiket, térségüket, státusukat.

Az egyén családja, vonatkozási csoportjai, településének társadalmi–gazdasági–kulturális és szociális környezete, intézményrendszere, helyi közhatalmi és civil közéleti tényezői transzformátorként közvetítik örökölt társadalmiságát, érdekviszonyait, értékrendszerét és értékrendjeit az egyén társadalmi lénygé válásához és egyéni kibontakozásához

A transzformációs rendszerek, mechanizmusok genetikus, morfológiai és funkcionális leírása, modellezése a tudatos társadalmi, illetve egyéni alkalmazások, adaptációk előfeltétele, mobilizálható eszköze lehet. Erről szólnak önmeghatározási kísérleteik, mítoszai, legendáik, meséik, dalaik, táncaik, irodalmuk, művészetük, ezt írják le, ezt kutatják a különböző társadalomtudományok.

A helyi közösség társadalmi státusát, mozgásterét, vonatkozásrendszerét és mindennapjait korszakonként nagy történelmi kataklizmák, hatalmi, politikai-jogi, gazdasági, kulturális asszimilációs és homogenizációs meghatározottságok törik szét, írják át. A közösség vagy felmorzsolódik, széthullik, elveszíti identitását ebben a hatalmi, politikai, összetett kényszermetamorfózisban, vagy megújul maga is, a kohéziós tényezők alapján újjászerveződik, teremt meg azonoságának új formáit, tartalmait, megjelenítését és hagyományozódását.⁴

3. A helyi társadalom- és foglalkoztatás-szerkezeti meghatározottsága

A lokalitás, mint a kibontakozáskeresés és autonómiakeresés közvetlen humanizált természeti, gazdasági, kulturális és szociális terepének további modellezésére a foglalkoztatási szerkezetvizsgálat rövid felvázolásával szeretnénk módszertani segítséget adni a települések önelemzéséhez.

⁴ Friss jegyzet: Szerbia s benne a vajdasági magyar közösség napjainkban, az európai integrációs folyamatban sokmindenben hasonló történelmi helyzetben van, mint 2002 novemberében a 2004. májusi uniós belépése előtti Magyarország volt.

Az előadás az integrálódás és az azonosságmegőrzés kihívásait mérlegelte. Az előcsatlakozási szakasz ugyanis nyilvánvalóvá tette számunkra, hogy az integrációs folyamatban a trendeket, a mozgásteret, lehetőségeket felismerő közösségek, települések, cselekvő megújulással, teremtő alkalmazkodással egyre növekvő versenyelőnyöket szereztek a lassan ébredező, tétova szomszédokkal szemben. Mára már markáns fejlettségi különbségeket eredményezett a különböző rajt, a helyes felismerésre, felkészülésre alapozott fejlődési-fejlesztési dinamikai különbség.

A népesség foglalkoztatásának települési szerkezete ugyanis ötvözi a térség természetföldrajzi, gazdaságföldrajzi, társadalomföldrajzi meghatározottságait, az infrastrukturális, termelési-technikai és technológiai feltételrendszerét és a munkaerő képzési, szakképzettségi sajátosságait, összességében: a település komplementer természeti, társadalmi-gazdasági és humán oldalait. Az arányok és aránytalanságok jól érzékeltetik a helyi társadalom szűk keresztmetszeteit, arányosítási, dinamizálási tennivalóit, fejlesztési prioritásait, megoldandó feladatait.

Magyarországi rendszerváltoztatási tapasztalatok alapján a megszűnt gazdasági-termelési, illetve tulajdonosi szerkezet helyett, másfél millió munkahely elvesztése után, mintegy félmillió tartós munkanélküli sereg állandósulása közben, a tulajdonviszonyok átalakulása és a piacváltást követően viszonylag stabilizálódott a lakosság tevékenységi és foglalkoztatási szerkezete.

Három strukturális rétege-szférája alakult ki:

a) Az Európai Unió munkamegosztási rendszerébe beintegrálódott, a világpiacon gazdasági normák és technikai-technológiai színvonalán megerősödött, a dinamikus fejlődő strukturális foglalkoztatási szféra. Mára döntően a multik tulajdonlásában, a világpiac által visszaigazolt hatékonysági–technikai–technológiai–felkészültségi színvonalon működik. Terrénuma a nemzetközi gazdasági kapcsolatok világa, a világpiac vagy a nemzetközi regionális piac.

b) A település és a közvetlen településkörnyezet kommunális tevékenységi és szolgáltatási rendszere. A népességlétszámból és az életminőségi ellátottsági nívóból következően meghatározott típusú és nagyságrendű tevékenységeket és szolgáltatási rendszereket (gyermekellátási, oktatási, képzési, szakképzési, kulturális, szociális, egészségügyi, kereskedelmi, közlekedési, szállítási, környezetvédelmi, hulladékgazdálkodási, energiaellátási, logisztikai, kommunikációs stb.), foglalkoztatási formákat igényel. Az önkormányzati intézmények és a privát kis- és középvállalkozások világa, megújulással, funkció- és helykereséssel birkózó szférája ez,

– részben önálló, avagy (napjainkban tolakodó) európai piaci hálózati szereplőkből,

– részben beszállítói szereplőkből,

– részben regionális és lokális piaci,

– valamint költségvetési támogatásból gazdálkodó szereplőkből áll.

Összehangolt működésük a település lakosságának életminőségét alapjaiban határozza meg. Fejlesztésük örökös versenyfutást jelent a település vezetése és lakossága számára a forrásokért.

c) A leszakadtak foglalkoztatására kényszerülő szociális foglalkoztatási szféra,

– részben az állami normatív támogatást és szakmai szervezést,

– részben önkormányzati kommunális–ellátó–szolgáltató rendszer (településtípusonként modellezhető) kiépítését igényli.

A foglalkoztatási rendszer kirajzolódott, jelzett dimenzióhoz hozzárendelt, adekvát humán erőforrás felkészítési programra, társadalmi-szakmai szocializációs rendszer kiépítésére van szükség. Ez nem szűken állami oktatási-szakképzési ágazati feladat, amelyre elsődlegesen a stratégiai strukturális foglalkoztatási rendszer szakmberszükségleteinek biztosítása vár, hanem megosztandó funkció és felelősség a társadalom különböző szakágazatai, területi egységei, önkormányzati, üzleti és civil szereplői között.

A gazdaságfejlesztés, beruházásszervezés, foglalkoztatásszervezés és a képzési-szakképzési területi rendszer kialakítása az eddigieknél hangsúlyosabb, markánsabb regionális, kistérségi és települési önkormányzati kihívásokat, majd kompetenciákat szül, nagyobb felelősséget ró a kamarákra és a civil szférára külön-külön és komplementer egységben együtt is.

A hely önszervezési, önérvényesülési kényszere, de lehetősége is sokkal meghatározóbbá válik napjainkban, mint ahogy az államszocializmus redistribúciós rendszerében hozzácsokott a társadalom. Csak rövid távú konjunkturális sikerekre számíthat a központi költségvetési visszaosztásokra alapozott és hagyatkozó önkormányzati politika. A helyzet- és lehetőségfelmérés módszeres pályázati tájékozódást, pályázati tevékenységet és a fenti önszervezési kényszer tudatos érvényesítését, partnerkeresést, forrásszerzést igényel a helyi erőktől.

A LOKALITÁS A GLOBALIZÁCIÓBAN

Korunk új, korszakos, feltartóztathatatlan uniformizálási determinációs dinamikája a globalizáció:

- A világpiac, a világgazdaság, a monetáris rendszer összefonódása mind erőteljesebb planetáris erőteret teremt az információs és adatgazdálkodási technika bázisán, a világháló tér–idő-szerkezetében.

- Transznacionális vállalatok (multik) szövök, csomózzák, uralják ezt a hálót.

- Globális információs és kommunikációs rendszer alakul ebben az erőterben, amely a multimédiák világhódítása mentén homogenizációs mintákat, standardokat generalizál.

- A nemzetközi intézmények horizontális és vertikális kiterjedése révén szabályrendszerekké és imperatívuszokká válnak ezek a minták. Globális fejlesztési és környezetgazdálkodási rendszerek, biztonsági, jogvédelmi, jogérvényesülési módok szilárdulnak meg.

- A politikai mechanizmusok és rendszerek, közhatalmi technikák globális elterjedése és homogenizációja tör utat a helyi uralmi-hatalmi partikularitásokkal szemben.

A globalizáció a kelet-európai országokban a liberalizációs zsilipek kinyitásával, a privatizációs kapun keresztül, a multik tulajdonhoz jutásával, térségi berendezkedésével, az információgazdálkodás és kommunikációs rendszerek

eszközeivel, a nemzetközi pénzügyi rendszer honi intézményesülésével, pénzügytechnikai standardjaival és szabályozásának általánossá válásával, a meta-kommunikációs háló és a tulajdonosi hálózatok nemzetközi kiterjesztésével, az importliberalizáció, valamint a manipulációs reklámtechnika révén mind a tulajdonosi rendszerben, mind a gazdálkodásban, fogyasztásban, médiahasználatban, szórakoztatásban és szórakozásban feltartóztathatatlanul nyomul előre.

Sokan rámutattak már, hogy a globalizációs hatásrendszer előretörése milyen ellentmondásos társadalmi, gazdasági és kulturális következményekkel, végtelenen új pozitív és negatív átalakulásokkal jár.

Megnő az örökölt természeti környezet terhelése, károsítása, szennyezése. Ugyanakkor igen hatékony környezetvédelmi programok születnek és válnak mozgalommá, civilizatórikus társadalmi követelménnyé.

A globalizációs gazdasági hatások átrendezik az örökölt társadalmi tevékenység szerkezetet. Drasztikus módon teszik tönkre a korábbi termelési eljárásokat, módszereket. Nulláznak le korábban sikeres társadalmi csoportokat. Diktálnak új, hatékonyabb megoldásokat. Beszállítói kényszerhelyzeteket, értékesítési-felhasználási zsákutcákat hoznak létre.

Új tudásbázist gyarapítanak naponta, s vákuumot teremtenek a kor tudásanyagának nyitott megközelítéséhez, de közben leértékelik sok-sok ember felkészültségét és képességeit. Új gazdaságot és gazdagságot hoznak létre, s új kifosztottságot, új szegénységet indukálnak, új szegényeket löknek a társadalmi létezés peremére. Milliókat sodor ez a globalizációs dinamika a civilizatórikus átalakulás perifériájára. Új peremcsoportok sokasodnak ezeken a perifériákon. A globalizációs vonatkozás- és multimédiás hatásrendszer átprogramozza szükségleteinket, érintkezési és magatartásmódjainkat, viselkedésünket és gondolkodásunkat. Széttördeli, felmorzsolja, avítt kacattá silányítja számos tegnapi értékünket, eszközünket, viselkedésmódunkat.

Civilizatórikus megtermékenyítő és hatékonyságnövelő dinamikájának melléktermékeként érték- és közösségromboló hatásokat, nyomasztó társadalmi devianciákat is terjesztenek (kriminalizálódás, agresszivitás, drog, halálos kórok).

A globalizációs hatásrendszer kritikátlan majmolása uniformizáló konfekciókat tesz általánossá, feloldja a nemzeti, térségi és lokális eredetiségeket, színeket, ízeket, kohéziót, azonosságokat a passzív befogadók körében.

Hibát követnének azonban el, ha csupán romboló hatásain és következményein keresztül ítélnék a globalizáció egészéről, dimenzióiról, társadalmi-gazdasági-kulturális eszközrendszeréről, emberi és közösségi lehetőségeiről, mint az utcai tüntetések attackjaiban törő-zúzó globalizációellenes, fundamentalista tüntetők. Ez a protestáló és dacmagatartás rokonítja őket korunk megátkozott terroristáival, akik pusztítva akarnak védeni valami ősit, fundamentálisat.

A lokalitás a második évezred utolsó harmadáig elszigetelt, primitív kívülmaradás volt, valami rejtett és rejtőzködő „kék lagúna”.

A globalizációban a lokalitás tartalma, funkciója megváltozik. A lokalitás lényegévé az autonómiaszerezés válik a globális erőterben, az autonómia azonban csak beépüléssel, funkciószerezéssel biztosítható. A nagyon különböző lokalitások versenyt futnak a piacokért, a csoportos és személyes funkciókért, forrásokért, döntési kompetenciákért. A demokratikusan választott és működő helyi közösségeknek mindezekért meg kell vívniuk a nem választott transznacionális vállalatokkal, nemzetközi szervezetekkel.

A decentralizálásért, a szubszidiaritás érvényesüléséért folytatott küzdelem magas színvonalú önszerveződést, tudatosságot, felkészültséget, rugalmasságot, erős kohéziót igényel a versenyző közösségektől. Elengedhetetlen a helyi közösségek egymás közötti térségi, regionális és interregionális tudás- és információcseréje is a globális problémák kezeléséhez, a funkciószerezéshez, a fennmaradáshoz.

A lokalitás a globális erőterben nem skanzen, nem sziget, nem rezervátum, hanem vonatkozásrendszerek stabil, funkcionális része. Nem elzárkózást, hanem ezerszálú kapcsolatot és kooperációt követel a szűkebb és tágabb természeti és társadalmi környezettel.

A lokalitás, autonómiánk önvédelme a világ változásainak, átalakulásainak, a globalizáció feltartóztatathatlan előnyomulásának elhárítása ellenálló daccal, elzárkózással, sündisznópókokkal nem biztosítható. A globalizációs erőterben csak tudatos funkció- és forrásszerzéssel, örökségünk mozaikjainak az új struktúrák vonatkozásrendszerébe építésével, az önérvényesítés és elfogadtatás kreatív változataival érhető el, megújítandó erőfeszítésekkel.

Sürgető imperatívusz számunkra, hogy megtaláljuk az új évezred eszközrendszerei humanizálásának, teremtő felhasználásának, közösségi és egyéni hasznosításának lehetőségeit, identitásunk újrafogalmazásainak módszereit, forogatókönyveit, szocializációs és individualizációs rendszerünk különböző dimenzióiban és színterein, közéletünk, gazdálkodásunk, érintkezéseink új világában.

Nemzetközi tapasztalat, hogy a térségi sajtószerűségeket érvényesíteni tudó regionalizmus, kistérségi összefogás, a lokalitás kreatív, kezdeményező képviselete, az önszerveződés, kommunikáció és együttműködés kohéziós erejével lehet kezelni a globális világ új eszközrendszereit, újratereíteni azonosságunkat és közösségeink kohéziós erőtereit.

IRODALOM

- ALBROW, Martin and KING, Elisabeth 1990. *Globalization. Knowledge and Society* Sage
- BÁRDI Nándor (szerk.) 1999. *Globalizáció és nemzetépítés*. Teleki László Alapítvány, Bp.
- BAYER József 2002. *Globális média, globális kultúra*. in: *Globalizáció és civilizációk*. Magyar Tudomány, 6. sz. 748–761. o.

- CHIKÁN Attila 2002. *A gazdaság globalizációja és a civilizációk különbözősége.* in: *Globalizáció és civilizációk.* Magyar Tudomány 6. sz. 730–737. o.
- ENYEDI György (szerk.) 2000. *Magyarország településkörnyezete.* MTA, Bp. *Magyarország az ezredfordulón*
- FŐLDES György és INOTAI András (szerk.) 2001. *A globalizáció kihatásai és Magyarország.* Napvilág Kiadó, Bp.
- HORVÁTH Gyula (szerk.) 1997. *Régiók felemelkedése és hanyatlása. Regionális átalakulás a Brit-szigeteken.* MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs
- HANKISS Elemér 2002. *2001. szeptember 11. Fordulópont? Globalizáció és civilizációk.* Magyar Tudomány 6. sz. 775–784. o.
- HUNGTINGTON, Samuel P. 1998. *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása.* Európa Könyvkiadó, Bp., (*The Clash of Civilizations and the Remarking World Order* Touchstone Books)
- PALÁNKAI Tibor 2002. *Globalizáció–civilizációk–Európa.* in: *Globalizáció és civilizációk.* Magyar Tudomány, 6. sz. 814–827. o.
- SIMAI Mihály: *Civilizációk és civil társadalmak a 21. század elején.* in: *Globalizáció és civilizációk.* Magyar Tudomány, 6. sz. 738–747. o.
- SZENTES Tamás: *A globalizációs folyamat kedvező és kedvezőtlen hatásai.* in: *Globalizáció és civilizációk.* Magyar Tudomány, 6. sz. 708–720. o.
- SZÓNOKYNE ANCSIN GABRIELLA (szerk.) 2002. in: *Határok és az Európai Unió,* 240–248. o.
- TÓTH József 1996. *A regionális fejlődés kezdetei és mai problémái a Kárpát-medencében.* in: *Határon innen-határon túl.* Szeged, 21–44. o. Szerk.: Pál Ágnes, Szónokyné Ancsin Gabriella
- VITÁNYI Iván 2002. *A civilizáció és a kultúra paradigmái.* in: *Globalizáció és civilizációk.* Magyar Tudomány, 6. sz. 720–729. o.

The Place in the Field of Globalization

It is a practice to define the present states of the world as the age of globalization.

This process involves a civilizatoric reorganisation of earlier, segmented worldly structures, resulting in correlated positive and dangerously negative consequences.

A new world order that has never existed is in the making.

By means of the instrument system of technology and informatics, a new social, economic, financial and communication system of correlation has come into existence. It has reorganized every nook and corner of the “Earth Spacecraft”. This process involves the unrestrained demolition of natural-geographic, economic and social barriers, and the firm establishment of an integrated system of informatics, technology, finance, economics and communication, that is, of a new field of power. In this field of power the settlements are the meeting points of the spatial structure. On bases of their typical and distinctive features, places or localities provide different preconditions or status for the life and prosperity of the individuals and communities. Their acquisition of autonomy, activities and activity structures relate back to the shaping and development of the characteristic features, circumstances and state of competition of their settlements.

Keywords: globalization, locality, the place, determining dynamics, Icarus’ chances, uniformization, acquisition of autonomy

821.511.141(497.113)-4

Bordás Gyöző

A GERARD ÍRÓJÁRÓL

On the Writer of Gerard

Herceg János születésének századik évfordulóján kiadónk körlevéllel fordult a Herceg életművét jól ismerő irodalomtörténészekhez, kritikusokhoz, íróársakhoz, olvassák újra, és mai szemmel értékeljék az író több mint hat évtizednyi munkásságát, illetve emlékezzenek az íróra. Az újraolvasóknak több mint harminc kötet állt a rendelkezésükre: regények, novelláskötetek, esszék, emlékezések, naplók, versek, kritikák, művelődés- és helytörténet, publicisztika, fordításkötetek, a műveiből készült színpadi változatok, filmek.

Irodalmi munkásságának teljes terét teszi bejárhatóvá és újraértékelhetővé a kötet akár műfajok, akár pályaszakaszok, akár az írói önvallomások vonalán.

A kötetben az eddigi „Herceg-látásoknak” újabb aspektusai is természetszerűleg megmutatkoznak, gazdagítva általa az életműről és emberi alakjáról tudott ismereteinket. Mert ezekből az itt közölt szövegekből egyaránt kitetszik, hogyan tekintünk ma az életművének mozaikkockáiból összeálló egészére, amelyben egymás mellett jól megfér a vízió és valóság, az információ és az értékítélet, az esztétika és a közéletiség is. A kötetben ezen belül szellemi kisugárzása, sőt, emberi alakja is szükségszerűen nemcsak felvillan, hanem meg is mutatkozik.

Kulcsszavak: Herceg János, újraolvasás, mai értékelés

A méltán legrangosabb vajdasági magyar írónak tudott Herceg János száz évvel ezelőtt született.

A Forum Könyvkiadó *A Gerard írójáról* címmel napvilágot látott a Herceg János-i opust újraolvasó és az íróra emlékező kötettel tisztelgett. Nem mindennapi vállalkozás ez, de bizonyítéka annak, hogy egy olyan életmű, mint amilyen írónké, még ma is foglalkoztatja az irodalomtörténészeket, kritikusokat, íróársakat. A felkérésre, hogy olvassák újra, és mai perspektívából értékeljék az író húsz-harminc, vagy éppenséggel hetven évvel ezelőtt írt műveit, illetve emlékezzenek az írótársra, a mintegy harminc irodalmár közül huszonketten éreztek belső késztetést is, hogy írást adjanak a készülő kötet számára, zömmel a ma távlatából tekintve egy-egy műre, korszakra, vagy Herceg műfajaira. Ez utóbbi azért is fontos, mert szinte nincs irodalmi műfaj a regénytől a novellisztikán át, verseken, esszéken, kritikákon, emlékezéseken, hely- és művelődéstörténeti írásokon keresztül az irodalmi publicisztikáig, melyet írónk ne művelt volna, hogy aztán elsősorban regényeiből színpadi és filmes változatok is készüljenek. Mintegy harmincöt kötet állt az újraértékelők rendelkezésére, amelyek közül húszban találtak ma is említésre, vizsgálódásra méltót.

Toldi Éva, Herceg János máig egyetlen monográfusa, a novellista Herceg beszédmódjából kiindulva regényeit elemzi, s hívja föl a figyelmet a hercegi művek iróniájára és szatírjára, s mindezt egy vissza-visszatérő figura – Gerard bohóc – jellemzésén keresztül, aki „a figura metaforikus természeténél fogva lehet ideális parabolisztikus alak”, mert a „bohóc szerepében ellentétes viselkedésformák és hangulatok egyesülnek: sír és nevet, a legősibb szerepjáték keretében egyszerre mutatja be a falusi idillt és a totalitarizmust”, mint pl. az *Ég és föld* című regényben. De Gerard – aki ott volt már a harmincas évek novelláiban is – kulcsszerepet kap az elképzelt térben játszódó *Gogoland* regényében is, e tér kezdetben az ígéret földjének tűnik, de mint kiderül, ennek a társadalomnak is a fő mozgatórugója a hierarchia, amely megint csak tisztességtelen módon tartható fenn.

Toldi tehát az eddig Herceggel kapcsolatban kevésbé emlegetett társadalomkritikát fedezi föl új olvasatában, és helyezi a lírai és nosztalgikus emlékei elé, elemezve például, a *Sikkadó földekent*, a máig is csak napilapunk 1954-es évfolyamában olvasható szociografikus regényét (amelyből, tegyük hozzá, Vicsek Károly filmet is forgatott), vagy az *Anna búcsúját*, amelyben a főhős nem tudja elfogadni az új világrend művészetére érvényes szabályokat, és öngyilkos lesz.

Az *Ég és föld* regényből drámává lett Gerard-történetet vizsgálja Gerold László is, e fanyar, keserű drámát, amely a mai emberről és időről is szól. A Radoslav Dorić huszonöt évvel ezelőtt rendezte előadás ugyancsak a politikumot hozta előtérbe, ráérezve, hogy benne nem csak egy kis vidéki cirkusz bohócáról van szó. Franyó Zsuzsanna, e mű dramatiszálója is ezt a kérdéskört járja körül.

Utasi Csaba a pályakezdő Herceg Jánosra tekint vissza két később, a hetvenes években megjelent emlékirata, a *Két világ* és az *Előjáték* című kötetek alapján, amelyek az 1926-tól 1941-ig terjedő időszakot ölelik föl, s vizsgálja, vajon abban az időben a nagy nekifeszülések és keserű kudarcok sodorták volna-e az író-t következetlen és ellentmondásos helyzetekbe.

Nem, szögezi le – hiszen küzdelme során – „függetlenül attól, hogy egy-egy elképzelése mai távlatból mennyire látszik elfogadhatónak – mindenkor a sanyarú társadalmi és irodalmi adottságok meghaladását tűzte ki célul. Ha nem így volna, a háború és a szocialista realizmus sötét évei után aligha teljesíthette volna ki életművét”.

Mit jelent ma, negyven év múltán Herceg János egyetlen verseskönyve, a *Kiáltás a ködből?* – teszi fel a kérdést Bányai János, újraolvastva ezeket a zömmel „versbe fogott novellákat”, s vonja le a következtetést, miszerint egyik közös nevezőjük az „elmúlás” egy-egy pillanatának a megragadása, s több önéletrajzi vallomásként is olvasható. A rejtőzködő költő verseiben a tárcaírás alkalmiságát tengelyéből fordította ki és a költészet felé tette nyitottá, nem a versírás hagyományos eszközeivel, hanem egészében a nyelvre összpontosítva. „Ennek az

összpontosításnak – állapítja meg Bányai – meggyőző jele a verset mondatként, a mondatot versként előállító beszéd.”

Ebben a jegyzetben aligha pásztázható végig az újraolvasó kötetének anyaga, csak jelezni lehet, hogy Bence Erika a *Módosulások* című regényét olvasta újra, megállapítva: „Olyan világ, ahol elmosódnak, s valamiféle kisvárosiasságban oldódnak föl a nemzeti-politikai-vallási ellentétek: a háború ejtette sebek begyógyulnak, a hatalomváltások és ideológiai ellentétek kisebb sűrűlódások mellett mentek végbe.” Szabó Szilvia az *Ég és földet*, Káich Katalin a helytörténeti *Visszanéző* kötetet vizsgálja. Hózsza Éva viszont egészen sajátos szempontból, a zene és a kép dimenziója felől elemzi a *Mulandóság* novelláskötetet, és járul hozzá jobb értéséhez. Szinte idézésre kívánczik mondata: „a Tél szövegében zene és identitás Chopin-módra fonódik össze”.

Pomogáts Béla irodalomtörténész egyetlen novellát, a *Vásárt* elemzi a *Tragikus bácskai életkép* című tanulmányában, s már a bevezetőjében jelzi: „Herceg János műfaja a vajdasági magyar irodalom”, idézve Bányai Jánost találóan a *Kisebbségi magyaróra* című kötetéből. S miért is? Mert azáltal, hogy pontosan itteni, „vajdasági, s ezzel nem egyszerűen az a földrajzi térség jelölhető meg, ahol életének legtöbb évét végigszenvedte, annyira, hogy akár boldog is lehetett, és mindvégig vállalta is a cseppet sem könnyű szenvedést”.

A kötet második blokkjához tartozik Fekete J. Józsefnek a regionalizmus kérdését feszegető tanulmánya, amelynek egyik következtetése, hogy Herceg János tájunkra és vidékünkre koncentráló író valójában a katalizátor szerepét is betöltötte a vajdasági magyar irodalomban, mert az ötvenes és hatvanas években az osztályellentéteket alapul vevő szocialista realizmust fékezte, és gátolta, hogy kizárólagos ideológiai-politikai irányelvvé váljon a művészetben. Mert Herceg elve volt mindaz, ami vajdasági, ugyanakkor egyetemes magyar és európai is, lévén, hogy a centrum és a periféria mégiscsak egybefonódik.

„Mégis hol kezdek Herceg János hagyománytisztelőének és filológiai törekvéseinek a gyökereit keresni?” – kérdezi Pastyik László a *Hagyomány és filológia* című tanulmányában. S a választ abban találja meg, hogy Szenteleky Kornél irodalmi törekvéseinek őrzőjeként és folytatójaként, Németh László és Szabó Dezső szellemi közelségében, a Benedek Marcellal való „atyai és baráti” kapcsolata „egyetemes és urbánus értékekre való lankadatlan figyelését” eredményezte. Az 1941 és 1944 közötti időszak – állapítja meg Pastyik – a humánus értékek védelmének és a termékenyítő filológiának a jegyében zajlott, hiszen „a zombori könyvtár őreként két könyvjegyzéket és egy bibliográfiát adott soknyelvű olvasói kezébe. A nagy múltú bibliotéka anyagából korokat, népeket és művészeti értékeket felmutató és tudatosító tömör könyvészetet szerkesztett”. Ezenfelül elvégezte a délvidéki magyar kisebbségi irodalom első nagyobb lélegzetű felmérését, s antológiát állított össze kortársainak novelláiból. 1945 után pedig a képzőművészeti hagyományok feltárásában és kiértékelésében végzett jelentős munkát.

A zombori könyvtárosi tevékenységéből indul ki Silling István is, amikor „a vendéglátás helyi színeit (és ízeit) elemzi Herceg János emlékezéseiben”. Elsősorban a *Visszanéző* és a *Régi dolgainkról* című kötetek alapján állapítja meg, hogy „Helyi színek és helyi ízek, díszes bálók, pezsgős vacsorák, csendes pityizálások, hajnali pálinkázások – megannyi színfoltja a régi Zombornak...”

Végezetül még annyit, hogy többen irodalmi vagy publicisztikai műfajban tisztelegnek a kötetben Herceg János előtt. Teszik ezt például Lovas Ildikó, Balogh István, Mérey Katalin és Aaron Blumm vagy Németh István, Gobby Fehér Gyula, Dudás Károly, Csorba Béla...

A kötetet Kartag Nándornak, az Újvidéki Televízió riporterének, a 85 esztendő Herceg Jánossal folytatott beszélgetése zárja, amelyben az író végigtekint az akkor már több mint hat évtizedes pályáján, kifejtve pl., hogy 1938-ban Pestről hazatérve kulturális programot hirdet a jugoszláviai magyar irodalomról és az intellektuális feladatokról. Itt fejt ki Herceg, miszerint „...valahol el kellett mondanom ezt a programot. Erre jó alkalom volt a hazatérésem megindoklása és a Szenteleky-program vállalt folytatása. Szirmai volt a *Kalangya* szerkesztője, és nagy megértést tanúsított, így, szinte akaratom ellenére hirdetem azóta is az itt élni és itt meghalni törvényszerűségét. És mint a mellékelt ábra mutatja, egy évtizedekig tartó munka talán ki is fejezte ezt a programot, amit én abban a hazatérésemkor elmondott, illetve megírt esszében elképzeltem... A 41-től 44-ig terjedő időszak további gyakorlati kifejezést jelentett a *Cél és vallomás*nak, illetve az itt élés szolgálatában a magyar irodalom továbbvitele. Azt hiszem, politikailag is jelentős fordulat volt az életemben. A *Kalangyában* szerb írók írásait közöltem, ami abban az időben, hát, nem illett bele a hivatalos politika programjába. Milan Konjović képeiről írtam, Veljko Petrović novelláit közöltem, meg sok más íróét, úgyhogy az együttélésnek ez a gyakorlati megvalósulása, azt hiszem, nagyon tisztességes eredményekkel járt.” Arra a kérdésre viszont, hogy regényei és elbeszélései mellett rendszeresen végzett újságírói feladatokat is, írt tárcákat, riportokat, szociográfiát, az író ezt válaszolja: „Azt hiszem, hogy koncepció szempontjából nem lehet különbséget tenni szépirodalmi és zurnalisztikai feladatok között. Én abban maradtam, mint az irodalomban, az újságírásban is. Még néhány évvel ezelőtt ki-kijártam riportokat írni a Bácskaság különböző részeire. Szükségem volt rá. És állítólag az itteni magyarságnak is szüksége volt rá, hogy valaki megörökítse.”

A *Gerard írójáról* című kötet szerzői az eddigi „Herceg-látásnak” újabb aspektusait is megmutatják, gazdagítva általa az életműről és emberi alakjáról tudott ismereteinket. A kötetet záró képanyag viszont dokumentumértékéért érdemel figyelmet.

On the Writer of Gerard

On the occasion of the hundredth anniversary of János Herceg's birth, our publisher sent a circular to literary historians, reviewers and fellow writers who are well acquainted with the opus of the writer to re-read and evaluate the writer's more than sixty years long work or put into words their recollections on him. Those who were to reread his work had more than thirty volumes at their disposal, novels, books of short stories, essays, remembrances, diaries, poems, reviews, cultural and local history, journalism, translations and stage and film versions of Herceg's work.

This book renders his entire literary work accessible and ready for fresh evaluation either along the line of literary genres or the stages in his career or again his confessions.

Naturally, new aspects of "seeing Herceg" also arise in this volume, enriching our knowledge on the opus of the writer and the man himself, because the texts published in the book reveal the way we look at the entire opus put together from mosaics, in which there is room for both vision and reality, information and value judgement, aesthetics and public life. And within all these things Herceg's intellect radiates, what is more his human stature not only flares up now and then but shows all the way through.

Keywords: János Herceg, rereading, present-day evaluation.

Vighné Szabó, Melinda

SPRACHPFLEGE IN ESTLAND

Language Cultivation in Estonia

Während der letzten hundert Jahre wandelte sich die estnische Sprachwissenschaft viel. Heute ist das Estnische eine der kleinsten Amtssprachen der Welt. Mit Hilfe der bewussten Sprachpflege und der estnischen Sprachpolitik des 20. Jahrhunderts gilt das Estnische als eine europäische Kultursprache. Die entwickelte Schriftsprache und die gründliche muttersprachliche Kenntnis wurden in Estland mit Hilfe des Unterrichts und der Kultur bewahrt. Seit 2001 konzentriert man sich an den Konferenzen der angewandten Sprachwissenschaft vor allem auf die im Land stattfindenden sprachlichen Prozesse, Entwicklungen und sprachwissenschaftlichen Probleme. Die Sprachtechnologie, die Soziolinguistik, der Sprachunterricht, die Lexikologie und die Grammatik dienten schon mit vielen neuen Forschungsergebnissen. Das zeigt, dass die Bestrebungen in der Verteidigung des Estnischen wichtiger sind als früher.

Schlüsselwörter: estnische Amtssprache, angewandte Sprachwissenschaft, Entwicklungsstrategien, sprachliche Programme, Institutionen

GESCHICHTLICHER HINTERGRUND

In Mitteleuropa dominieren die indogermanischen und uralischen Sprachen. Die estnische Sprache gehört zur baltisch-finnischen Gruppe des finnisch-ugrischen Zweigs der uralischen Sprachfamilie. Das Estnische ist die Amtssprache der Republik Estland. Estnisch wird von etwa 1,1 Millionen Menschen gesprochen, von denen etwa 950 000 in Estland leben. Die Grundsätze der estnischen Sprachpolitik stehen mit den Dokumenten der UNO, des Europäischen Rats, der OSZE und den sprachgebräuchlichen Prinzipien der EU im Einklang.

Die sprachliche Identität verwirklicht sich bei den baltisch-finnischen Völkern auf unterschiedliche Weise: auf der einen Seite des Identitätskontinuums befinden sich die Finnen mit günstiger politischer Vergangenheit und schriftsprachlichen Traditionen, am anderen Ende der Skala stehen die Karelrier und die Wepsen, die keine staatliche Selbstständigkeit und Schriftsprache haben. Die Esten befinden sich zwischen diesen nahe verwandten Völkern – die entwickelte Schriftsprache und die gründliche muttersprachliche Kenntnis wurden in Estland mit Hilfe des Unterrichts und der Kultur bewahrt.

Man unterscheidet zwei Hauptdialekte: Nordestnisch (gesprochen in Tallinn sowie in weiten Teilen Estlands), Südestnisch (südlich von Tartu) und diverse Dialekte.

Die Unterschiede zwischen den Hauptdialekten zeigen sich heutzutage nicht nur bei der Aussprache, sondern auch bei der Grammatik. Aufgrund der nordestnischen Dialekte entstand die estnische Literatursprache. Diese Literatursprache wurde seit der Mitte des 19. Jahrhunderts in der Belletristik und der wissenschaftlichen Literatur gebraucht. In dieser Periode erschienen die ersten nationalen Grammatiken (zwischen 1884 und 1896 gab Karl August Hermann die erste vollständige estnische Grammatik heraus).

Die ersten schriftlichen Quellen (vor allem Orts- und Personennamen) stammen aus dem 13. Jahrhundert. Im 17. Jahrhundert wurden die ersten nord- und südestnischen Grammatiken und Wörterbücher zusammengestellt. In der Mitte des 19. Jahrhunderts hat Eduard Ahrens als Schöpfer der neuen estnischen Orthographie die estnische Schreibweise ausgearbeitet.

Im Zuge einer von Dänemark und Norddeutschland ausgehenden Mission wurden die Esten im 13. Jahrhundert christianisiert. Es entwickelten sich zwei grundverschiedene Bevölkerungsschichten: die einheimische, estnische Landbevölkerung und die zugewanderte, deutsche Herrschaftsschicht. Das Gebiet Estlands stand unter dem Einfluss der Deutschen, der Dänen und später der Schweden. 1710 wurde Estland unter Peter dem Großen russisch. Während des Zerfalls des Russischen Reiches im Verlauf der Oktoberrevolution erlangte Estland 1918 seine Unabhängigkeit.

Bis zum Ende des 17. Jahrhunderts hatte die estnische Schriftsprache viele deutsche Merkmale im Wortschatz, in der Morphologie und in der Syntax. Das Niederdeutsche und später das mit der Reformation in dem Gebiet erscheinende Hochdeutsche sind die Sprachen der führenden Gesellschaftsschicht bis zum Ende des 19. Jahrhunderts¹.

Die bewusste Sprachpflege begann in Estland im 20. Jahrhundert. Johannes Aavik (1880-1973) gehört zu den einflussreichsten Begründern der modernen estnischen Sprache. Sein Programm stützte sich vor allem auf das Finnische und die estnischen Dialekte. Johannes Voldemar Veski (1873-1968) spielte in der Vereinheitlichung der estnischen Sprache und der Entwicklung der wissenschaftlichen Sprache eine wichtige Rolle. 1918 erschien das erste 'Rechtschreibwörterbuch des Estnischen' (*Eesti keele õigekirjutuse sõnaraamat*). 1919 wurde der Lehrstuhl für estnische Sprache an der Universität Tartu eröffnet (ÕIM 200: 471).

Unter massivem Druck und Gewaltandrohung durch die Sowjetunion wurde Estland 1940 von dieser annektiert. Im August 1991 stellte Estland nach einem mehrjährigen Prozess der Loslösung von der Sowjetunion seine Souver-

¹ Alle modernen uralischen Sprachen veränderten sich im Vergleich mit der Grundsprache viel, aber im Typenwechsel zeigt das Estnische die größte Wandlung – infolge der Wirkung der deutschen Sprache erscheinen immer mehr flektierende Elemente in der agglutinierenden estnischen Sprache. Dieser agglutinierende Charakter ist in erster Linie durch die nordischen Varianten bewahrt.

anität wieder her. Diese lange Periode ging mit dem Rückgang des Gebrauchs der estnischen Sprache einher, obwohl sich die Literatursprache kontinuierlich entwickelte. Das Grundschul- und Fachschulsystem wurden estnisch- und russischsprachig. Im Hochschulwesen und in den Wissenschaften wurde zum Teil die russische Sprache benutzt. Das Estnische teilte sich einerseits mit dem Russischen gewisse Anwendungsbereiche (z.B. bei den Nachrichten, in der Verwaltung), andererseits befolgte es russisches Muster: aufgrund des Russischen wurde die Terminologie in der Wirtschaft ausgebildet und russische Texte und Dokumente wurden ins Estnische übersetzt (im Recht, in der Verwaltung und in der Presse). Die meisten Tageszeitungen und Zeitschriften lösten sich auf, die ausländischen Verbindungen wurden beschränkt. Die estnische Bevölkerung schrumpfte (von 1940) bis 1946 um ein Fünftel. In den fünfziger Jahren wurden 30 Millionen Bücher verbrannt, an der Universität Tartu kam es zu einer einsprachigen russischen Zensur. Die 1933 als Denkmal für den Freiheitskrieg geschaffene Kalevipoeg-Skulptur² wurde 1950 von der Okkupationsmacht vernichtet und erst im Jahr 2003 wieder errichtet. Das estnische Schriftsystem wurde gegen die kyrillische Schrift ausgetauscht (RANNUT 1999).

Die Volkszählung im Jahre 1989 ergab 963.281 Esten und 475.000 Russen. Noch in diesem Jahr entstand das Sprachgesetz, das das Estnische als Staatssprache bestimmte. Bei den Wahlen 1990 wurden die Farben Blau-Schwarz-Weiß Nationalfarben und die Nationale Sprachkommission wurde gegründet. Im August 1991 stellte Estland seine Souveränität wieder her.

In den neunziger Jahren lockerte sich die Anpassung an die sprachlichen Normen und man begann, die soziolinguistischen Schichten und die sprachliche Vielfarbigkeit wieder zu beachten.

GEGENWÄRTIGE LAGE DER SPRACHPFLEGE

Nach dem Autonomwerden wurden die estnischen Schulen und wissenschaftlichen Institute umgewandelt³ und das Finanzierungssystem der Wissenschaft verändert, wobei dieser Prozess auch auf die Entwicklung der Sprachwissenschaft eine Auswirkung hatte: diese Periode war in der estnischen Sprachwissen-

² *Kalevipoeg* (bed. Sohn des Kalev) ist der Titel des Nationalepos Estlands und der Name des Nationalhelden.

³ Nach dem Autonomwerden war die Einführung des Estnischunterrichts an den russischsprachigen Schulen ein langsamer Prozess. Das Estnische gilt im Jahre 2000 als obligatorische Sprache in den ersten Studienjahren der Grundschulen. Die einsprachigen russischen Schulen behandeln die estnische Sprache als Fremd- anstatt als Zweitsprache. Das staatliche Programm 'Integration in der Gesellschaft Estlands 2000-2007' beschäftigt sich mit dem Übergang zum estnischsprachigen Unterricht, was in den Staats- und Gemeindeschulen bis 2007 realisiert werden musste. Die Schulgesetze machen aber auch den anderssprachigen Unterricht möglich.

schaft ertragsreich. Das sprachliche und literarische Institut (Keele ja Kirjanduse Instituut) und das Institut für estnische Sprache (Eesti Keele Instituut) haben vorher begonnene Arbeiten vollendet: es erscheinen das 'Bedeutungswörterbuch der estnischen Literatursprache' (*Eesti kirjakeele seletussõnaraamat*, 1988), das 'Wörterbuch der estnischen Mundarten' (*Eesti murrete sõnaraamat*, 1994), die zweibändige 'Grammatik der estnischen Sprache' (*Eesti keele grammatika*) und das 'Wörterbuch der estnischen Sprache' (*Eesti keele sõnaraamat: ÕS*, 1999) (ÖIM 2000: 476).

In dieser Periode war die Untersuchung der Semantik und Pragmatik bedeutend. 1992 wurde der Lehrstuhl für allgemeine Sprachwissenschaft an der Universität Tartu (unter Führung von Haldur Õim) gegründet, wo die Semantik, die Pragmatik und die Computerbeschreibung der sprachlichen Kontakte als wichtigste Forschungsrichtungen gelten. Das sprachliche und literarische Institut und die Entwicklung der Computerlinguistik befriedigten die Ansprüche der Sprachwissenschaftler. Das Institut schaffte schon 1977 Computer an, und in einem ersten Schritt gab es Wörterverzeichnisse heraus. Das Institut für estnische Sprache übernimmt heutzutage diese Rolle; es beschäftigt sich auch mit Bearbeitung und Verfassung von Wörterverzeichnissen. Diese Institut erschuf ein das morphologische System der estnischen Sprache analysierendes Computerprogramm (ÖIM 2000: 477).

An der Universität Tartu wurde im Jahre 2002 ein sprechsprachliches Korpus zusammengestellt, das aus soziolinguistischer Sicht sehr bedeutend ist und als eine Basis für gegenwärtige und zukünftige Untersuchungen gilt. Das Korpus enthält 422 Tonbänder, 18 Videokassetten, 743 nachgeschriebene Texte und 515 600 Wörter (HENNOSTE 2003).

An der Universität Tartu beschäftigte man sich das erste Mal auch mit der Sammlung, mit dem Nachschreiben und mit der Untersuchung alter estnischer Texte. 1995 wurde die sich mit der alten Schriftsprache befassende Forschergruppe dem Lehrstuhl für estnische Sprache (unter Führung von Valve-Liivi Kingisepp) angegliedert. Innerhalb von zwei Jahren konnten 'Die ältesten estnischen Texte und Wörterverzeichnis' herausgegeben werden (*Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik*, 1997). In diesem Jahre erschien auch die dreibändige englischsprachige Serie *Estonian: Typological Studies* (ÖIM 2000: 478).

Mit der Untersuchung der estnischen Sprache befasst man sich heutzutage am Institut für estnische Sprache in Tallinn, an der Universität Tartu, an der Universität Tallinn, am Institut für estnische Geisteswissenschaften und in vielen wissenschaftlichen Zentren der Welt.

Das sprachliche und literarische Institut und das Institut für estnische Sprache spielen in der Pflege der estnischen Sprache eine wichtige Rolle. An der Universität Tallinn gibt es autonome Lehrstühle für die estnische Sprache als Fremdsprache und die allgemeine und angewandte Sprachwissenschaft (KINGISEPP, SÖRMUS 2001).

Unter dem Titel 'Sprachliche Entwicklung' erschien im Jahre 2001 Material zu der in Tallinn veranstalteten Konferenz 'Estland in Europa' (Herausgeber des Buches sind Helle Metslang und Mart Rannut). Die Konferenz stellte die Eröffnung der Veranstaltungsserie 'Europäisches Jahr der Sprachen' in Estland dar. Am Symposium konzentrierte man sich vor allem auf die im Land stattfindenden sprachlichen Prozesse und Entwicklungen. Die Vorträge der Konferenz bildeten die Basis für die im darauffolgenden Jahr in Tallinn veranstaltete 'Konferenz der angewandten Sprachwissenschaft', die seitdem jährlich stattfindet.

Estland beteiligte sich auch am PHARE-Programm, wodurch das Land den Kommunikationswirkungskreis der estnischen Sprache ausdehnen konnte. Das Ziel des Unterrichts der estnischen Sprache sind die Entwicklung der Demokratie, die Verteidigung der Minderheiten, die soziale Integration, die Steigerung der Konkurrenzfähigkeit, die Senkung der staatenlosen Personen und die Förderung der fremdsprachigen Bevölkerung beim Erlernen der estnischen Sprache.

1994 schloss sich Estland im Rahmen des COPERNICUS-Programms den sprachtechnologischen Projekten der Europäischen Union an (ÕIM 2000: 478).

Auf Veranlassung der Regierung der Republik Estland begann die Kommission für estnische Sprache mit der Zusammenstellung der 'Entwicklungsstrategie der estnischen Sprache' (*EKAS – Eesti keele arendamise strateegia 2004-2010*). Die Kommission gehört zum Bildungs- und Wissenschaftsministerium und gilt als Beratungsorgan des Bildungsministers. Die *EKAS* ist das Grunddokument der Sprachpolitik der Republik Estland.

In den Jahren 2001/02 begann die Kommission die die Situation der estnischen Sprache untersuchenden Forschungen, infolgedessen die folgenden Arbeiten herausgegeben wurden:

1. *Eesti kirjakeele kasutusvaldkondade seisundi uuringud*. Tallinna Pedagoogiaülikooli eesti filoloogia osakonna toimetised. Hrsg. Maire Raadik, 4. Tallinn, 2003 ('Forschungen zur Situation der Gebrauchsgebiete der estnischen Literatursprache'. Publikationen des Lehrstuhles für estnische Philologie an der Universität Tallinn);
2. Tiiu Ereht, Arvi Tavast: *Eesti oskuskeelekorralduse seisund*. Tallinn, Eesti Keele Sihtasutus, 2003 ('Die Situation der Planungsarbeit der estnischen Fachterminologie');
3. Vahur Laiapea, Merilin Miljan, Urmas Sutrop, Regina Toom: *Eesti viipekeel*. Tallinn, Eesti Keele Sihtasutus, 2003 ('Die estnische Zeichensprache');
4. *Emakeel ja teised keeled IV. Eesti keele võõrkeelena/teise keelena ja võõrkeelte seisund Eestis*. Tartu Ülikooli eesti keele (võõrkeelena) õppetooli toimetised. Hrsg. Birute Klaas und Silvi Tenjes. 3. Tartu, 2004 ('Muttersprache und andere Sprachen IV. Die estnische Sprache als Fremd- und Zweitsprache und die Situation der Fremdsprachen in Estland'. Publikationen des Lehrstuhles für estnische Sprache als Fremdsprache an der Universität Tartu);
5. Silvi Vare: *Eesti keel vene koolis*. Tallinn, Eesti Keele Sihtasutus, 2004 ('Die estnische Sprache in der russischen Schule');
6. Tiiu Ereht: *Eesti keelekor-*

raldus. Tallinn, Eesti Keele Sihtasutus, 2002 ('Estnische Sprachplanung'); 7. Karl Pajusalu, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg: *Eesti murded ja kohanimed*. Hrsg. Tiit Hennoste. Tallinn, Eesti Keele Sihtasutus, 2002 ('Estnische Mundarten und Ortsnamen') (EKAS 2005).

Zahlreiche sprachliche Programme kamen 2000 mit staatlicher Förderung in Gang, vor allem zur Unterstützung der südestnischen Sprachvariante und Kultur (*Lõunaeesti keel ja kultuur 2005-2009*) und zur Pflege der estnischen Sprache und nationalen Kultur (*Eesti keel ja rahvuskultuur 2001-2006*). Dieses Programm enthält die Schaffung der lexikalischen und grammatischen Datenbasis, die auf den Bibelübersetzungen basiert und die Digitalisierung des Lautarchivs estnischer Mundarten und finnisch-ugrischer Sprachen. Dieses Material ist auch im Internet verfügbar. Seit 2006 laufen zwei staatliche Programme zur Entwicklung der estnischen Sprache: einerseits zur Förderung der Sprachtechnologie der estnischen Sprache (*Eesti keele keeletehnoloogiline tugi 2006-2010*), andererseits zur Pflege der estnischen Sprache und des nationalen Gedächtnisses (*Eesti keel ja rahvuslik mälu 2004-2008*). Im Rahmen dieser Programme spielen die Sprachplanung und die Fachsprache eine wichtige Rolle, und das Wörterbuch der estnischen Sprache und die sprachtechnologischen Projekte stellen einen zweiten Schwerpunkt dar (EKAS 2005).

UNTERRICHT DER ESTNISCHEN SPRACHE IN DER WELT

Der Lehrstuhl für estnische Sprache wurde 1919 an der Universität Tartu eröffnet. Heutzutage beschäftigt man sich mit der Vermittlung des Estnischen am Institut für estnische Sprache in Tallinn, an der Universität Tartu, an der Universität Tallinn und am Institut für estnische Geisteswissenschaften.

Obwohl die estnische Sprache eine kleine finnisch-ugrische Sprache ist, wird diese Sprache außerhalb Estlands an 36 Universitäten in 16 Staaten unterrichtet. In Finnland und in Schweden kann der Unterricht des Estnischen auf eine mehr als hundertjährige Tradition zurückblicken. In Finnland, in Deutschland und in Ungarn befinden sich die meisten Universitäten, wo das Estnische als Haupt- oder Wahlfach unterrichtet wird (ILVES 2003: 65).

INSTITUTIONEN

1. Haridus- ja Teadusministeerium (Bildungs- und Wissenschaftsministerium). Amtssitz: Munga 18, 50088 Tartu. Internet- und E-Mail-Adresse: www.hm.ee; hm@hm.ee

Das Ministerium plant und organisiert die Sprachpolitik des Landes und koordiniert die sprachwissenschaftliche Forschungsarbeit des Estnischen. Die Aufgaben der innerhalb des Ministeriums errichteten Kommission für estnische Sprache sind die ständige Beobachtung und Analyse der sprachlichen Situation

Estlands und unterbreitet zur Gestaltung der staatlichen Sprachpolitik, vor allem zur Finanzierung der Sprachpolitik, Vorschläge. Sie kontrolliert die Verwirklichung von *EKAS*, überprüft jedes zweite Jahr die Konzeption von *EKAS* und bringt einen Antrag über das Ministerium in das Parlament ein. Sie stellt das Programm von *EKAS II* zusammen. Der Sprachverein innerhalb des Bildungs- und Wissenschaftsministeriums kontrolliert die Erfüllung des Sprachgesetzes und anderer den Sprachgebrauch regelnden rechtlichen Dokumente.

2. Eesti Keele Instituut (Institut für estnische Sprache). Amtssitz: Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn. Internet- und E-Mail-Adresse: www.eki.ee; eki@eki.ee

Das zum Bildungs- und Wissenschaftsministerium gehörende wissenschaftliche Entwicklungsinstitut untersucht die estnische Literatursprache, die Mundarten sowie verwandte Sprachen des Estnischen und stellt akademische Wörterbücher zusammen. Die Aufgaben des Instituts liegen weiterhin in der Entwicklung der Sprachplanung und der Sprachpflege. Zudem berät es die Bevölkerung per Internet und Telefon bei Fragen sprachlicher Prägungen.

Wichtigste Publikationen: *Eesti murrete sõnaraamat* ('Wörterbuch estnischer Mundarten'), Hrsg. V. Pall, 1994; *Väike murdesõnastik I-II* ('Klein Dialektwörterbuch I-II'), Hrsg. V. Pall, 1982; Mai Loog: *Esimene Eesti Slängi Sõnaraamat* ('Erstes estnische Slangwörterbuch'), 1991.

3. Eesti Teaduste Akadeemia (Akademie der estnischen Wissenschaften). Amtssitz: Kohtu 6, 10130 Tallinn. Internet- und E-Mail-Adresse: www.akadeemia.ee; akadeemia@akadeemia.ee

Das sprachliche und literarische Institut (Keele ja Kirjanduse Instituut) als Institut der Akademie der estnischen Wissenschaften erfüllt sprachliche Aufgaben.

Wichtigste Publikationen: *Keel ja Kirjandus* ('Sprache und Literatur'), Zeitschrift seit 1958; *Linguistica Uralica*, Zeitschrift seit 1965.

4. Tallinna Ülikool (Universität Tallinn). Amtssitz: Narva mnt. 25, 10120 Tallinn. Internet- und E-Mail-Adresse: www.tlu.ee; tlu@tlu.ee

Die philosophische Fakultät der Universität Tallinn bietet estnischsprachige und fremdsprachige Bachelor- und Masterbildungen und leistet sprachwissenschaftliche Forschungsarbeiten. In der Lehr- und Forschungsarbeit spielt die Anwendung eine wichtige Rolle. Die in den estnischen Sprachgebieten laufenden Tätigkeiten konzentrieren sich am Lehrstuhl für estnische Philologie.

5. Tartu Ülikool (Universität Tartu). Amtssitz: Ülikooli 18, 50090 Tartu. Internet- und E-Mail-Adresse: www.ut.ee; info@ut.ee

Die philosophische Fakultät der Universität Tallinn bietet estnischsprachige und fremdsprachige Bachelor- und Masterbildungen und leistet sprachwissen-

schaftliche Forschungsarbeiten. Die in den estnischen Sprachgebieten laufenden Tätigkeiten konzentrieren sich an den Lehrstühlen für estnische Sprache und finnisch-ugrische Sprachwissenschaft.

6. Eesti Keele Sihtasutus (Stiftung zur estnischen Sprache). Amtssitz: Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn. E-Mail: eksa@eki.ee

Die Stiftung beschäftigt sich vor allem mit dem Verlegen von Büchern – unter den Publikationen erscheinen sprachwissenschaftliche und schöngeistige Bände sowie ein- und zweisprachige Wörterbücher.

Wichtigste Publikationen: *Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS* ('Wörterbuch der estnischen Sprachrichtigkeit'), Hrsg. T. Erelt, 2006; M. Erelt, T. Erelt, K. Ross: *Eesti keele käsiraamat* ('Handbuch der estnischen Sprache'), 2000; T. Erelt: *Eesti ortograafia* ('Estnische Rechtsschreibung'), 2005; T. Erelt, T. Leemets, S. Mäearu, M. Raadik: *Keelenõuanne soovitab 1-2-3* ('Sprachberatung 1-2-3'), 1996, 2000, 2004.

7. Emakeele Selts (Gesellschaft für Muttersprache). Amtssitz: Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn. Internet- und E-Mail-Adresse: www.emakeeleselts.ee; es@eki.ee

Die Gesellschaft arbeitet als Non-Profit-Organisation und gehört zur Akademie der estnischen Wissenschaften. Das Ziel der Gesellschaft sind die Förderung der wissenschaftlichen Forschung und Entwicklung des Estnischen, und sie soll das Interesse an der estnischen Sprache entwickeln. Die Gesellschaft für Muttersprache verfasst Vorschläge und Normen im Zusammenhang mit der Literatursprache.

Wichtigste Publikationen: *Oma Keel* ('Unsere Sprache'), Zeitschrift; Bände zu Sprachpflege und Dialekte.

8. Eesti Terminoloogia Ühing, Eter (Gesellschaft für estnische Terminologie). Amtssitz: Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn. Internet- und E-Mail-Adresse: www.eter.ee; eter@eter.ee

Diese Non-Profit-Organisation stimmt die in Estland laufende terminologische Arbeit auf die Tätigkeit des Instituts für estnische Sprache und des Zentrums für estnische Rechtssprache ab. Sie entwickelt die vorhandenen terminologischen Datenbasen weiter, bietet terminologische Dienstleistungen (Beratung, Gutachten, Übersetzung), organisiert fachsprachliche Bildungen, gibt terminologische Publikationen und Wörterbücher heraus.

9. Eesti Õiguskeele Keskus (Zentrum für estnische Rechtssprache). Amtssitz: Tõnismägi 5a, 15191 Tallinn. Internet- und E-Mail-Adresse: www.legaltext.ee; info@just.ee

Die zum Justizministerium gehörende staatliche Institution entwickelt und schützt die estnische Rechtssprache, leitet die sprachliche Fassung der rechtlichen Terminologie und rechtlicher Dokumente und übersetzt diese ins Estnische.

LITERATUR

- Eesti keele arendamise strateegia 2004-2010* (Az észtl nyelv fejlesztési stratégiája 2004–2010, EKAS). 2005 Vighné Szabó, Melinda (Übrs.). Szombathely: BDF Uralisztikai Tanszék (HEUréka. Hrsg. Pusztay, János.)
- HENNSTE, Tiit 2003. Suulise eesti keele uurimine: korpus = Keel ja Kirjandus 2003/7. Tallinn.
- ILVES, Marju 2003. Die Vermittlung der estnischen Sprache und Kultur in Ungarn an der Schwelle des Beitritts beider Länder zur Europäischen Union. Biuletyn Glottodydaktyczny, Nr 9/10.
- KINGISEPP, Leelo – SÖRMUS, Elle 2001. Ülevaade võörkeeleõppe meetoditest. Tallinn: Keeleõpetaja metoodikavihik.
- RANNUT, Mart 1999. Messze túl a nyelvpolitikán: a Szovjetunió Észtlország ellenében. In: Szépe György – Derényi András (Hrsg.) *Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások*. Budapest: Corvina.
- ÕIM, Haldur 2000. Eesti keeleteadusliku mõtte areng XX sajandil = Keel ja Kirjandus 2000/7. Tallinn.
- www.esztország.hu 19. 08. 2008

NYELVMŰVELÉS ÉSZTORSZÁGBAN

Keelehoole Eestis

Az észti nyelvtudomány az elmúlt száz év alatt bonyolult fejlődésen ment keresztül. Manapság az észti az egyik legkisebb nyelv, amely a teljes államiság funkcióit hordozza. A 20. században a tudatos nyelvfejlesztés az európai kultúrnyelvek sorába emelte az észtet. Számos példa mutatja Észtországban, hogy egy kis nyelv csak tudatos nyelvpolitika és nyelvművelés eredményeképpen tartható fenn. A fejlett írott nyelv és magas anyanyelvi tudás az oktatás és kultúra segítségével őrződhetett meg Észtországban. 2001-től alkalmazott nyelvészeti konferenciákon találkoznak a nyelvészeti szakemberek, hogy a gyakorlatban jelentkező problémákra megoldást találjanak. A nyelvtechnológia, szociolingvisztika, nyelvtanítás, lexicológia és a grammatika témakörében már számos fontos és az észti nyelv megőrzésében előremutató eredménnyel számolhatnak. Ez is azt mutatja, hogy az észti nyelv védelmére tett törekvések sohasem voltak olyan fontosak, mint napjainkban.

Kulcsszavak: észti hivatalos nyelv, alkalmazott nyelvészet, fejlesztési stratégiák, nyelvi programok, intézmények

TÖRTÉNETI HÁTTER

Közép-Európát nyelvileg az indogermán és az uráli nyelvek határozzák meg. Az észti nyelv indogermán nyelvekkel körülvéve az uráli nyelvcsalád finnugor ágának balti-finn csoportjába tartozik. Az észti az Észti Köztársaság hivatalos nyelve. A világban megközelítőleg 1 100 000 fő beszél észtil, közülük 950 000 fő él Észtországban. Észtország nyelvpolitikájának elvei összhangban állnak az ENSZ, az Európa Tanács és az EBESZ dokumentumaival, valamint az Európai Unió nyelvhasználattal kapcsolatos elveivel.

A nyelvi identitás a balti-finn népeknél különböző módon valósul meg: az identitáskála egyik végén a kedvező politikai múltú, viszonylagos szabadságot élvező, gazdag írott nyelvi hagyományokkal bíró finnek, míg a skála másik oldalán az állami önállóságot nélkülöző, saját írott nyelvüket napjainkban felélesztő karjalaiak és vepszék állnak. A skálán az észtek az előbb említett közeli rokonságban lévő népek között foglalnak helyet. A fejlett írott nyelv és magas anyanyelvi tudás az oktatás és kultúra segítségével őrződhetett meg Észtországban.

Az Észtországban beszélt észti nyelv területi változatai a nyelvjárások (az észak-észti-tallinni és a délészti-tartui) és az ezekből kiinduló nyelvi változatok. Leginkább az északi és déli nyelvjárások különböznek egymástól. Az északi nyelvjárások alapján és a déli nyelvjárások támogatásával jött létre napjaink észti irodalmi nyelve. A nyelvjárások közötti eltérések ma is megjelennek a kiejtésben és a nyelvtanban. Az észti irodalmi nyelvet a 19. század közepétől kezdték el használni a szép- és tudomá-

nyos irodalomban, valamint megjelentek az első saját nyelvű nyelvtanok is (az első észti nyelvű észti nyelvtan Karl August Hermann nevéhez fűződik 1884-ből).

Az első írásos források (elsősorban hely- és személynevek) a 13. századból származnak. A 17. században állították össze az első észak- és dél-észti nyelvű nyelvtanokat és szótárakat. A 19. század közepén Eduard Ahrens dolgozta ki a finn alapú észti írásmódot, amelyet a mai napig használnak.

A mai Észtország területén vették fel legkésőbb a kereszténységet. Livóniában (a mai Észtország és Lettország területének történelmi neve) alnémet nyelvű nemesi és polgári réteg alakult ki a keresztes hadjáratok és a Német Lovagrend eredményeként. A 17. század végéig az írott észti nagyon németes képet mutatott szókincsét, alaktanát és mondatát tekintve. Az alnémet, majd a reformációval a területre érkező felnémet nyelv a 19. század végéig a vezető réteg nyelve maradt.¹ Észtország területe a németeken kívül először a dánok, később a svédek, majd kétszáz éven át a cári Oroszország befolyása alatt állt. 1918-ban vált először függetlenné, ez az állapot 22 évig tartott.

A tudatos nyelvfejlés a 20. században indult meg Észtországban. Johannes Aavik (1880–1973) a finn nyelvre és az észti nyelvjárásokra támaszkodva fogott tudatos nyelvművelésbe. Johannes Voldemar Veskinen (1873–1968) a nyelv egységesítésében és a tudományos nyelv fejlesztésében volt fontos szerepe. 1918-ban jelent meg az első helyesírási szótár (*Eesti keele õigekirjutuse sõnaraamat*). 1919-ben megnyitották az Észt Nyelvi Tanszéket a Tartui Egyetemen (ÕIM 2000: 471).

A szovjet megszállás 1940 és 1991 között magával hozta az orosz nyelv és szovjet rendszer hatását, az észti nyelv használati területeinek beszűkülését, ugyanakkor az észti irodalmi nyelv töretlenül fejlődött. Az általános és szakképzési rendszer észti és orosz nyelvűre hasadt. A felsőoktatásban és a tudományban is részben az orosz nyelvet használták. Az észti nyelv az orosz nyelvvel egyrészt osztozott bizonyos használati területeken (pl. a tájékoztatásban, közigazgatásban), másrészt orosz mintát követett: az orosz nyelv alapján fejlesztették a terminológiát (pl. a gazdaságban), lefordították az orosz szövegeket és dokumentumokat (pl. a jogban, közigazgatásban és sajtóban). Megszűnt a legtöbb napilap és folyóirat, a külföldi kapcsolatokat korlátozták. 1946-ra az észti lakosság az egyötödére csökkent. Az 1950-es években 30 millió könyvet égettek el, a Tartui Egyetemen egynyelvű orosz cenzori hivatalt hoztak létre. Kalevipoegnek, az észti nemzeti eposz hősének szobrát ledöntötték (2003 nyarán azonban visszaállították az Emajõgi [Anyafolyó] partjára), az észti írásrendszert megpróbálták cirillre felcserélni (RANNUT 1999).

¹ Minden modern uráli nyelv sokat változott az alapnyelvhez képest, de a típusváltásban az észti tette meg a legnagyobb lépést, elsősorban a német nyelv hatására – egyre több flektáló jegy jelenik meg az alapvetően agglutináló típusú észti nyelvben. Az északi nyelvi változatokban őrződött meg jobban az agglutinatív jelleg.

1988. november 16-án az ország parlamentje kinyilvánította szuverenitását a Szovjetunió belül. Az 1989-es népszámlálás 963 ezer észtet és 475 ezer oroszzt regisztrált. Még ugyanebben az évben, január 18-án megszületik az a nyelvtörvény, amely államnyelvvé nyilvánítja az észtet nyelvet. Az 1990-es választásokon törvényesítik a nemzeti színeket, felállítják az Észet Köztársaságban a Nemzeti Nyelvi Bizottságot. 1991. augusztus 20-án kikiáltják a függetlenséget.

A kilencvenes években a nyelvi normákhoz való igazodás fellazul, újra értékelni kezdik a különböző szociolingvisztikai rétegeket és a nyelvi sokszínűséget.

A JELENLEGI HELYZET

Az észtet önállóvá válás után az iskolákat és a tudományos intézeteket átalakították², a tudomány finanszírozási rendszerét megváltoztatták, és ez természetesen hatással volt a nyelvtudomány fejlődésére is. Ez az időszak az észtet nyelvtudományban termékenynek bizonyult. A Nyelvi és Irodalmi Intézet, valamint az Észet Nyelvi Intézet korábban elkezdett munkákat fejezett be: megjelent az *Észet irodalmi nyelv értelmező szótára* (*Eesti kirjakeele seletussõnaraamat*, 1988), az *Észet nyelvjárások szótára* (*Eesti murrete sõnaraamat*, 1994), valamint két kötetben adták ki *Az észtet nyelv nyelvtana* (*Eesti keele grammatika*) című akadémiai munkát, illetve *Az észtet nyelv szótárát* (*Eesti keele sõnaraamat: ÕS*, 1999) (ÖIM 2000: 476).

Ebben a periódusban válik jelentőssé a szemantika és pragmatika kutatása. 1992-ben a Tartui Egyetemen megalapítják az Általános Nyelvészeti Tanszékét (Haldur Öim vezetésével). A fő kutatási irányzat a szemantika és a pragmatika, valamint a nyelvi érintkezések számítógépes modellálása. A Nyelvi és Irodalmi Intézet megszületésével és a számítógépes nyelvészet fejlődésével mindenekelőtt a nyelvészek szükségleteit elégítették ki. Az intézet már 1977-ben gondoskodott magának számítógépekről, és első nagy lépésként szójegyzékeket adott ki. Manapság ezt a szerepet az Észet Nyelvi Intézet vette át, amely szójegyzékek feldolgozásával és szerkesztésével is foglalkozik. Ezenkívül létrehozták az észtet nyelv morfológiai rendszerét elemző és egységbe foglaló, szabályokra épülő számítógépes programot (ÖIM 2000: 477).

² Az önállóvá válás éveiben az orosz nyelvű iskolákban az észtet nyelv tanításának bevezetése lassú folyamat eredménye volt. 2000-ben lett az észtet kötelező nyelv az általános iskolák első évfolyamain. 2001/2002-ben az 1–3. évfolyamokon heti hat órában, a 4–9. osztályokban heti 12 órában, a 10–12. évfolyamokon pedig heti kilenc órában tanították az észtet. Az akadály még mindig az, hogy az egynyelvű orosz iskolákban az észtet mint idegen nyelvet és nem mint második nyelvet kezelik és tanítják.

1999-ben elfogadták az „*Integráció Észtország társadalmában 2000–2007*” című állami programot, amelynek egyik része a nyelvi integrációval foglalkozik, köztük is az észtet nyelvű tanításra való áttéréssel. Ezt az állami és önkormányzati gimnáziumokban 2007-től kell megvalósítani. Ez 60%-kal növeli az észtet nyelvű oktatást, ugyanakkor a jelenlegi általános iskolai és gimnáziumi törvények lehetővé teszik a más nyelvű oktatás folytatását is.

A Tartui Egyetemen szociolingvisztikai szempontból igen jelentős beszélt nyelvi korpuszt állítottak össze, amely számos jelenkori és jövőbeli kutatás alapja. A 422 hangszalagot, 18 videókazettát, 743 lejegyzett szöveget, 515 600 szövegszót tartalmazó korpusz 2002 októberére gyűlt össze (HENNOSTE 2003).

A régi észti nyelvű szövegek gyűjtésével, lejegyzésével és kutatásával is a Tartui Egyetemen foglalkoztak először. 1995-ben az egyetem észti nyelvi tanszékéhez csatolták a régi írott nyelvvel foglalkozó kutatócsoportot (Valve-Liivi Kingisepp vezetésével). Két évvel később meg is jelenhetett az *Észt nyelvű régi szövegek és szójegyzék (Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik, 1997)* című munka. Szintén ebben az évben adták ki három kötetben az angol nyelvű *Estonian: Typological Studies* című sorozatot (ÕIM 2000: 478).

Ma a tallinni Észt Nyelvi Intézetben, a Tartui Egyetemen, a Tallinni Pedagógiai Egyetemen, az Észt Bölcsészeti Intézetben és a világ számos tudományos központjában foglalkoznak az észti nyelv kutatásával. Az Észt Nyelvi Intézet (Eesti Keele Instituut) és a Nyelvi és Irodalmi Intézet (Keele ja Kirjanduse Instituut) is nagy szerepet játszik az észti nyelv gondozásában. Tallinnban a Tallinni Pedagógiai Egyetemen önálló tanszékeken foglalkoznak Anu-Reet Hausenberg és Martin Ehala vezetésével az észtnak mint idegen nyelvnek, illetve az általános és alkalmazott nyelvészetnek az oktatásával (KINGISEPP, SÕRMUS 2001).

Nyelvi fejlesztés címmel jelent meg 2001-ben a Tallinnban rendezett *Észtország Európában* elnevezésű konferencia anyaga (a könyv szerkesztői Helle Metslang és Mart Rannut, a Tallinni Pedagógiai Egyetem két professzora). A konferencia egyúttal az észtországi *Nyelvek Európai Éve* rendezvénysorozat megnyitását is jelentette. Az Észtország Európában elnevezésű 2001. évi kongresszuson elsősorban az országban megfigyelhető nyelvi folyamatokra és fejlesztésekre koncentráltak. A konferencián elhangzott előadások már előre jelezték és megalapozták a következő évben Tallinnban megrendezésre kerülő, majd az évente ismétlődő *Alkalmazott Nyelvészeti Konferenciát*.

Észtország is bekapcsolódott a PHARE-programba, ennek keretein belül próbálják megoldani az észti nyelv kommunikációs hatósugarának kiszélesítését. A nyelv tanításának célja a demokrácia fejlesztése, a kisebbségek védelme, a szociális integráció, a versenyképesség növelése, az állampolgárság nélküli személyek számának csökkentése és az idegen nyelvű lakosság támogatása az észti nyelv tanulásában.

1994-ben lehetőség nyílt arra is, hogy a COPERNICUS-program keretében Észtország csatlakozzon az Európai Unió nyelvtechnológiai projektjeihez (ÕIM 2000: 478).

Az észti nyelvművelést leginkább érintő kezdeményezés 1998-ban indult el, amikor az Észt Köztársaság kormánya – jóváhagyva *A más nyelvű³ lakosság*

³ A más nyelvű lakosság alatt a nem észti anyanyelvű, elsősorban orosz nyelvű lakosságot értik (a szerző megjegyzése).

nyelvtanítási stratégiáját – az Oktatási és Tudományos Minisztériumhoz tartozó, az oktatási miniszter tanácsadó szerveként működő Észt Nyelvi Bizottság feladatául tűzte ki, hogy összeállítja az észt nyelv fejlesztési stratégiáját (*EKAS – Eesti keele arendamise strateegia 2004–2010*), amely így az Észt Köztársaság nyelvpolitikájának alapdokumentumává vált. 2001-ben és 2002-ben a bizottság megkezdte az észt nyelv állapotát vizsgáló kutatásokat. Ennek eredményeként a következő munkák születtek: 1. *Eesti kirjakeele kasutusvaldkondade seisundi uuringud*. (Kutatások az észt irodalmi nyelv használati területeinek állapotáról.) Szerk. Maire Raadik. Tallinna Pedagoogiaülikooli eesti filoloogia osakonna toimetised (a Tallinni Pedagógiai Egyetem Észt Filológiai Tanszékének Kiadványai) 4. Tallinn, 2003; 2. Tiiu Erelt, Arvi Tavast: *Eesti oskuskeelekorralduse seisund* (Az észt szaknyelvi tervezés helyzete). Tallinn, Eesti Keele Sihtasutus (Észt Nyelvi Alapítvány), 2003; 3. Vahur Laiapea, Merilin Miljan, Urmas Sutrop, Regina Toom: *Eesti viipekeel* (Az észt jelnyelv). Tallinn, Eesti Keele Sihtasutus (Észt Nyelvi Alapítvány), 2003; 4. *Emakeel ja teised keeled IV. Eesti keele võõrkeelena/teise keelena ja võõrkeelte seisund Eestis* (Anyanyelv és más nyelvek IV. Az észt nyelv mint idegen és második nyelv, valamint az idegen nyelvek helyzete Észtországban). Szerk. Birute Klaas és Silvi Tenjes. Tartu Ülikooli eesti keele (võõrkeelena) õppetooli toimetised (a Tartui Egyetem Észt mint idegen nyelv Tanszékének Kiadványai) 3. Tartu, Tartui Egyetemi Kiadó, 2004; 5. Silvi Vare: *Eesti keel vene koolis* (Az észt nyelv az orosz iskolákban). Tallinn, Eesti Keele Sihtasutus (Észt Nyelvi Alapítvány), 2004; 6. Tiiu Erelt: *Eesti keelekorraldus* (Észt nyelvtervezés). Tallinn, Eesti Keele Sihtasutus (Észt Nyelvi Alapítvány), 2002; 7. Karl Pajusalu, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg: *Eesti murded ja kohanimed* (Észt nyelvjárások és helynevek). Szerk. Tiit Hennoste. Tallinn, Eesti Keele Sihtasutus (Észt Nyelvi Alapítvány), 2002 (*EKAS 2005*).

Számos nyelvi program indult el állami támogatással a 2000-es években, többek között a dél-észt nyelv és kultúra támogatására (*Lõunaeesti keel ja kultuur 2005–2009*), az észt nyelv és nemzeti kultúra ápolására (*Eesti keel ja rahvuskultuur 2001–2006*), amely magában foglalja az észt irodalmi nyelv bibliafordításokra támaszkodó lexikai és nyelvtani adatbázisának létrehozását, az észt nyelvjárások és finnugor nyelvek hangarchívumának digitalizálását. Mindezt az Interneten is elérhetővé szeretnék tenni. 2006-tól két állami program is fut az észt nyelv fejlesztésére: egyrészt a nyelv nyelvtechnológiai támogatására (*Eesti keele keeletehnoloogiline tugi 2006–2010*), másrészt az észt nyelv ápolására és a nemzeti emlékezet felélesztésére (*Eesti keel ja rahvuslik mälu 2004–2008*). A programok keretében a fő hangsúly mindenekelőtt a nyelvtervezésen, a szaknyelven, valamint az észt nyelv szótárán és a nyelvtechnológiai projekteken van (*EKAS 2005*).

AZ ÉSZT NYELV OKTATÁSA

1919-ben nyitották meg a Tartui Egyetemen az Észti Nyelvi Tanszéket. Ma a tallinni Észti Nyelvi Intézetben, a Tartui Egyetemen, a Tallinni Egyetemen, az Észti Bölcsészeti Intézetben és a világ számos tudományos központjában foglalkoznak az észti nyelv kutatásával és oktatásával.

Habár az észti nyelv egy kicsi finnugor nyelvnek számít, 16 ország 36 egyetemén oktatják fő- vagy választható szakként. A legtöbb egyetem, amely az észti nyelv oktatására is szakosodott, Finnországban, Németországban és Magyarországon található. Finnországban, Svédországban az észti nyelv oktatása többszáz éves tradícióra tekint vissza (ILVES 2003: 65).

SZERVEZETEK

1. Oktatási és Tudományos Minisztérium (Haridus- ja Teadusministeerium): Munga 18, 50088 Tartu. hm@hm.ee; www.hm.ee

A minisztérium tervezi és szervezi az állam nyelvpolitikáját, összeállítja az ehhez szükséges jogi dokumentumok tervezeteit, és koordinálja az észti nyelvi területek kutatómunkáját. A minisztériumon belül felállított Észti Nyelvi Bizottság feladata Észtország nyelvi helyzetének folyamatos figyelése és elemzése (köztük a nyelvre vonatkozó jogi akták tervezete), valamint javaslatot tesz az állami nyelvpolitika, többek között a nyelvpolitika finanszírozásának alakítására. Ellenőrzi az *EKAS* megvalósítását, minden második évben áttekinti a koncepcióját, és lényeges módosító javaslatokat indítványoz a minisztérium közvetítésével a parlamentnek. Összeállítja az *EKAS II* programját. Az Oktatási és Tudományos Minisztérium fennhatósága alá tartozó Nyelvfelügyelet mint kormányzati szerv ellenőrzi a nyelvtörvénynek és a nyelvhasználatot szabályozó más jogi dokumentumoknak az érvényesülését.

2. Észti Nyelvi Intézet (Eesti Keele Instituut): Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn. eki@eki.ee; www.eki.ee

Az Oktatási és Tudományos Minisztériumhoz tartozó állami tudományos és fejlesztési intézmény feladata az észti irodalmi nyelv, az észti nyelvjárások és az észttel rokon nyelvek tudományos kutatása, valamint akadémiai szótárak összeállítása. Tevékenységei közé tartozik még a nyelvtervezés és nyelvművelés fejlesztése, illetve internetes és telefonos tanácsadás nyelvi kérdésekben.

Az intézet kiadóként is működik. Főbb kiadványai: *Eesti murrete sõnaraamat* (Észti nyelvjárások szótára) Szerk. V. Pall 1994; *Väike murdesõnastik I-II* (Kis nyelvjárási szótár I–II.) Szerk. V. Pall, 1982; Mai Loog: *Esimene Eesti Slängi Sõnaraamat* (Első észti szlengszótár), 1991.

3. Észt Tudományos Akadémia (Eesti Teaduste Akadeemia): Kohtu 6, 10130 Tallinn. akadeemia@akadeemia.ee; www.akadeemia.ee

Az Észt Tudományos Akadémia intézeteként a Nyelvi és Irodalmi Intézet (Keele ja Kirjanduse Instituut) lát el nyelvi feladatokat.

Főbb kiadványai: Az Észt Tudományos Akadémia 1958-ban alapította a *Keel ja Kirjandus* (Nyelv és Irodalom) című folyóiratot, illetve 1965 óta jelenteti meg a *Linguistica Uralica* című lapot.

4. Tallinni Egyetem (Tallinna Ülikool): Narva mnt. 25, 10120 Tallinn. tlu@tlu.ee; www.tlu.ee

Bölcsészettudományi Karának feladatai közé tartozik az észt nyelvből és más nyelvekből diplomát nyújtó képzés folytatása, valamint nyelvészeti kutatómunka végzése. Az oktató- és kutatómunkában a fő hangsúly az alkalmazáson van. Az észt nyelvi területeken folyó tevékenységek az észt filológiai tanszéken összpontosulnak.

5. Tartui Egyetem (Tartu Ülikool): Ülikooli 18, 50090 Tartu. info@ut.ee; www.ut.ee

Bölcsészettudományi Karának feladatai közé tartozik az észt nyelvből és más nyelvekből diplomát nyújtó képzés folytatása, valamint nyelvészeti kutatómunka végzése. Az észt nyelvre vonatkozó tevékenységek az észt és finnugor nyelvtudományi tanszéken összpontosulnak.

6. Észt Nyelvi Alapítvány (Eesti Keele Sihtasutus): Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn. eksa@eki.ee

Elsősorban könyvkiadással foglalkozik – a kiadványok között nyelvtudományi és szépirodalmi kötetek, valamint egy- és kétnyelvű szótárak szerepelnek.

Főbb kiadványai: *Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS* (Észt nyelvhelyességi szótár) Szerk. T. Erelt, 2006; M. Erelt, T. Erelt, K. Ross: *Eesti keele käsiraamat* (Az észt nyelv kézikönyve), 2000; T. Erelt: *Eesti ortograafia* (Észt helyesírás), 2005; T. Erelt, T. Leemets, S. Mäearu, M. Raadik: *Keelenõuanne soovitab 1-2-3*. (Nyelvi tanácsadás 1-2-3.), 1996, 2000, 2004.

7. Anyanyelvi Társaság (Emakeele Selts): Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn. es@eki.ee; www.emakeeleselts.ee

Nonprofit szervezetként tevékenykedik, az Észt Tudományos Akadémiához társult. A társaság célja, hogy segítse az észt nyelv tudományos kutatását és fejlesztését, valamint felkeltse a nyilvánosság érdeklődését az észt nyelv iránt. Az Anyanyelvi Társaság nyelvi bizottsága javaslatokat és normákat fogalmaz meg az irodalmi nyelvvel kapcsolatban.

Főbb kiadványai: A társaság gondozásában jelenik meg az *Oma Keel* (Nyelvünk) című folyóirat, továbbá nyelvművelő, nyelvjárásokkal foglalkozó könyvek.

8. Észt Terminológiai Társaság (Eesti Terminoloogia Ühing, Eter): Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn. eter@eter.ee; www.eter.ee

Nonprofit szervezet, amelynek célja, hogy az Észtországban folyó terminológiai munkát összehangolja az Észt Nyelvi Intézet és az Észt Jognyelvi Központ tevékenységével. Emellett továbbfejleszti a meglévő terminológiai adatbázisokat, terminológiai szolgáltatásokat nyújt (tanácsadás, szakvélemények, fordítás), szaknyelvi képzést szervez, terminológiával foglalkozó kiadványokat, szótárakat ad ki.

9. Észt Jogi-Nyelvi Központ (Eesti Õiguskeele Keskus): Tõnismägi 5a, 15191 Tallinn. info@just.ee; www.legaltext.ee

Az Igazságügyi Minisztériumhoz tartozó állami intézmény fő feladata az észt jogi nyelvének fejlesztése és védelme, a jogi terminológia és a jogi dokumentumok nyelvi szerkesztésének irányítása, valamint jogi dokumentumok fordítása.

IRODALOM

Az észt nyelv fejlesztési stratégiája 2004–2010. (2005) Ford.: Víghe Szabó Melinda. Szombathely: BDF Uralisztikai Tanszék (HEUréka. Szerk.: Pusztay János.)

HENNOSTE, Tiit 2003. Suulise eesti keele uurimine: korpus = Keel ja Kirjandus 2003/7. Tallinn.

ILVES, Marju 2003. Die Vermittlung der estnischen Sprache und Kultur in Ungarn an der Schwelle des Beitritts beider Länder zur Europäischen Union = Biuletyn Glottodydaktyczny nr 9/10.

KINGISEPP, Leelo – SÖRMUS, Elle 2001. Ülevaade võõrkeeledõppe meetoditest. Tallinn: Keeleõpetaja metoodikavihik.

RANNUT, Mart 1999. Messze túl a nyelvpolitikán: a Szovjetunió Észtország ellenében = Szépe György – Derényi András (szerk.) *Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások.* Budapest: Corvina.

ÕIM, Haldur 2000. Eesti keeleteadusliku mõtte areng XX sajandil = Keel ja Kirjandus 2000/7. Tallinn.

www.esztorszag.hu 2008. augusztus 19.

„NEM MAGYAR AZ, AKI ICS-VICS...”¹
 EGY FEJEZET A NÉVMAGYAROSÍTÁSOK
 TÖRTÉNETÉBŐL

“An ics-vics is not Hungarian...”

A Chapter from the History of the Magyarization of Names

A családnevek azonosító funkciójuk mellett a nacionalizmusok megjelenésével etnikai szimbólummá, viselőik társas identitásának lehetséges kifejezőivé is váltak. A korábbi spontán népi-nyelvi érintkezések folyamán az idegen hangzású családnevek elkezdhettek magyarosodni, a 19. század folyamán ez a folyamat pedig inkább a tudatos és hivatalos családnév-változtatásoknak, esetünkben a névmagyarosításoknak adta át a helyét. A cikk ezeknek a folyamatoknak a gondolkodásbeli hátterét, példáit és megjelenési formáit (név-változás, névváltoztatás, álnév felvétele) tekinti át az *-ics* (*-ovics*, *-evics*) végű, jellegzetesen szerb eredetű magyarországi családnevek esetében. Bemutatja e nevek megváltoztatásának jellemző módjait, ebben a névvégződések szerepét is, de röviden utal az ellentétes folyamatra, azaz a magyar családnevek szlávósodásának, illetve szlávosításának eseteire is.

Kulcsszavak: nyelvi kontaktusok, asszimiláció, etnikai szimbólum, családnév, névváltoztatás, névmagyarosítás, *-ics* (*-ovics*, *-evics*) végű nevek

A CSALÁDNÉV MINT ETNIKAI SZIMBÓLUM

A családnevek eredetüket tekintve az egyének megbízhatóbb azonosítására, egymástól való megkülönböztetésére hivatottak szolgálni. Sajátos, összetett jelentésszerkezetük részeként azonban viselőiket kisebb-nagyobb közösségekhez is kapcsolják. Elsődlegesen az adott családhoz, másrészt azonban – elsősorban nyelvi karakterük, illetve adott társadalmi csoportokon belüli gyakori használatuk révén – adott etnikai, nyelvi, illetve egyéb típusú közösségekhez. A nacionalizmusok megjelenésével a családnév szerepe így bizonyos értelemben felértékelődik: etnikai szimbólummá, identitáscímkévé is válik, melynek alapján viselőjét egyik vagy másik nyelvi, etnikai, illetve identitásbeli közösség tagjának tekintik. Mindez egy olyan új korszakban megy végbe, melyben a nemzeti, nemzetiségi hovatartozás kérdése és érzése egyre fontosabb tényezővé válik. Esetünkben ráadásul Európának azon a felén, ahol az egyes személyek esetében az etnikai és nyelvi jellemzők a legfőbb nemzetazonosító kritériumok közé számítódnak. Így Magyarországon is a nem magyaros hangzású, azaz ide-

¹ Készült a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai kutatási ösztöndíjának támogatásával. Köszönöm Kocsis Zsuzsannának a tanulmány kéziratához fűzött hasznos megjegyzéseit.

genes jellegű, karakterű név a viselőjének nem magyar származására, hátterére enged következtetni; akkor is, ha ez a típusú információ sok esetben pontatlan és megbízhatatlan. (Mindehhez l. FARKAS 1999: 81–83, 2007.) Ilyen módon és értelemben egy családnév tehát arra is utalni látszik, hogy az illető mely nemzet-
hez vagy nemzetiséghez tartozik, illetve hogy melyikhez nem. Ennek megfelelően határozhatta el például *Vojnits* Ferenc egykori bajai polgármester azt, hogy 1931-ben, városa szerb megszállás alóli felszabadulásának 10. évfordulója alkalmából nagy névmagyarosítási kampányt hirdessen, s hogy annak élére maga álljon családostul – s ennek megfelelően ítéltette a korabeli jugoszláv sajtó őt renegátnak, nemzetisége árulójának (KŐHEGYI–MERK 1992: 234–236).

Az, hogy a magyar családnévanyag ismert és felismerhető elemei mellett mely nevek nem tűnnek magyarnak, illetve magyarosnak, a név többféle jellemzőjéből fakadhat. Ilyen jellemző lehet a név hangszerkezete (a mássalhangzótorlódások például elsősorban idegen nyelvi eredetre utalnak) vagy a nevek írásmódja (egyes betűk vagy betűkapcsolatok ugyancsak idegen karakterűek), valamint egyes tipikus névvégződések megléte is (vö. LADÓ 1981). A 19. századra megszilárduló szerb családnévanyagon belül ilyen jellegzetes névvégződések az apanévre utaló *-ity* (*-ovity*, *-evity*), a szokásos magyar használatban: *-ics*, (*-ovics*, *-evics*) formák, melyek a szerb családnevek túlnyomó többségét jellemzik. (A szerb családnevekről rövid áttekintésben l. LOMA 2007: 684–686.) A továbbiakban itt ennek a névtípusnak (mely egyébként több más szláv nyelvben is jelen van, ha nem is ennyire jellemzően) a magyar nyelvközösséggel kapcsolatos használatára fordítjuk figyelmünket. Példaanyagunk magyarországi, illetve a magyar szakirodalomból származik, a nevek írásmódja is ezeket követi.

Az apa nevéből keletkezett, öröklődővé váló családnevek számos nyelv esetében eleve az egyik legtipikusabb családnévfajta hozták létre. Az egykori Habsburg Birodalom területén az is elmondható róluk, hogy 1817-ben az állandósult családnévhasználattal még nem rendelkező pravoszláv lakosság számára I. Ferenc császár célszerűen a hasonló típusú, addig nemzedékről nemzedékre változó apai családnevek használatát rögzítette, azaz tette kötelezővé és öröklődővé (KARÁDY–KOZMA 2002: 24). Az *-ics* (*-ovics*, *-evics*) végződésű magyarországi családnevek jellegzetesen szerb neveknek tekinthetők, s mindez összességében akkor is igaz, ha egyes esetekben a név a benne rejlő személynév alapján éppen zsidó származásra utal (*Davidovics*, *Herskovits*), vagy az adott közösségben belüli elterjedtsége miatt akár cigányos családnévnek számít (vö. egy névváltoztatási kérvény indoklásával: „a falumban legalább 20 cigány családnak *Petrovics* a neve”; 337/1997 IRM, kiemelés tőlem – F. T.). A szóban forgó névvégződés jellegzetességét a tipikus jegyekből építkező szórakoztató irodalom is felhasználhatja: ahogy a nációra jellemző lehet az ír *O'*, a skót *Mc*, a holland *van der*, úgy a „jugoszláv” származás is jellegzetesen kifejezhető egy *-(ov)ics* végű, akár kitalált, beszélő névvel is (vö. SLÍZ 2006: 299, vö. még 297).

Hogy valamely családnév etnikumjelölő szerepe milyen sokféleképpen működhetett, annak érdekes példáját nyújtja egy, a 19. század végén született tolnai kortesnóta: „Nem magyar az, aki *icsvics*, / Nem kell nekünk a *Simoncsits*, / Éljen *Benyovszky*” (idézi IGNOTUS 1898/1978: 210, kiemelés tőlem – F. T.). A két szláv nevet egymással szembeállító rigmusban a konkrét politikai érdekeltségek, az egyszerű és az ismert, patinás név, valamint a szerb és a magyarsággal barátinak tekintett lengyel nemzet jellegzetes családnévei kerülnek ellentétbe egymással. Szűk szempontú nyelvi elemzés szerint értelmezhetetlen, de névszociológiai és nyelvi ideológiai szempontból már megérthető módon.

NÉVMAGYAROSODÁS, NÉVMAGYAROSÍTÁS ÉS AZ -ICS VÉGŰ NEVEK

Az idegen eredetű és karakterű nevek a többségi, illetve domináns magyar nyelvi környezetben azonban már korábban, a spontán nyelvi érintkezések következtében, a természetes név-asszimiláció folyamatában is elkezdhettek magyaros hangzásúvá válni. Ha csak a gyakori *-ics* stb. névvégződés elmaradását tekintjük, eredményezhette ez a változás a szokásos magyar családnevekhez képest hosszú délszláv nevek lerövidülését, a kiejtés egyszerűsödését (tehát önmagában is a célszerűség irányába vivő folyamatokat), általában és összességben pedig az erősen idegen karakter megszűnését, illetve a többé-kevésbé vagy egyértelműen magyaros jelleg kialakulását. Ilyen változások esetében, mint például: *Zsalakovics* > *Zsalakó*, *Sinkovics* > *Sinkó*, *Bajnovics* > *Bajna*, *Radovics* > *Radó*, *Kovácsics* > *Kovács*, *Gasparovics* > *Gáspár*, *Markovics* > *Markó* vagy *Márk*, *Jankovics* > *Jankó* vagy *Janka* stb. (a példák forrása: FÜLÖP 1985). Az idegen nevek persze más módon is átalakulhattak, egészen más nevekre is lecserélődhetek. Mindez természetes nyelvi folyamatként zajlott, bár a nyelvi környezet, a közösség hatása mellett olykor a nevet lejegyző, az anyakönyvbe feljegyző személyek akart-akaratlan beavatkozását is feltételezhetjük esetükben.

A 19. századra azonban visszaszorul a spontán névváltozások folyamata, és – egyrészt a hivatalos adminisztráció megerősödésével, a hivatalos személynévhasználat bevezetésével (1787, II. József), másrészt a társadalmi kapcsolatrendszerek fejlődésével, sűrűsödésével, a polgárosodás, valamint és a hozzá is társuló nemzeti eszme terjedésével – egyre inkább az egyéni kezdeményezésű névváltoztatások számára engedi át a terepet. Akkor, amikor *Petrovics* Sándorból *Petőfi* lesz (erről részletesebben l. KERÉNYI 2000), ez a lépés már a fiatal költő önként és tudatosan vállalt magyarságának kifejezése – ugyanúgy, ahogyan a hasonló karakterű eredeti *Eminovics* családnévet *Eminescu*-vá formálja az a férfi, aki pedig a román nemzet és irodalom fontos alakjává női ki magát. Az már a társadalmi, politikai és ideológiai körülmények további változásának kérdése is, hogy később mindehhez határozottabban formált társadalmi vélemé-

nyek is csatlakozhattak. Például: „Vajjon a magyar lélek sugallatát éreznének-e Petőfi verseiben, ha ilyen címmel jelennének meg előttetek: *Petrovics Sándor költeményei?*” Az erőteljes retorikai kérdés, jelen esetben egy nyelvvelő cikk nyitó mondata azzal válik különösen érdekessé, hogy megjegyezhetjük: szerzője zsidó származású, aki maga is megváltoztatta idegen (történetesen németes) családnévét (SIMONYI 1917: 201).

A névmagyarosítások első kisebb konjunktúrájának időszakában, még 1848-ban akadt olyan kérelmező, aki – a délvidéki felkelőkkel való harcok idején – arra való hivatkozással kérte nevének megváltoztatását, hogy az „a fatális »ics«”-re végződik. A korabeli névváltoztatások között azonban a (dél)szlávok családnévük aránya ekkor – és összességében a későbbiekben is – aránylag csekély; zömük németes családnévet cserél magyarrá, megfelelően a névmagyarosítások jellegzetes társadalmi hátterének (vö. MAITZ–FARKAS 2009). A szlávok családnévű névmagyarosítókra különösebb társadalmi nyomás sosem nehezedett – úgy legalábbis nem, ahogyan egyes történelmi korszakokban kifejezetten a zsidós vagy németes nevet viselőkre. E nevek megváltoztatásának történetei inkább egyszerűen az idegen hangzású családnévek magyarosításának kontextusába illeszkednek bele, annak folyamatát követik. (Minderről részletesen l. KARÁDY–KOZMA 2002.) Ami pedig konkrétan a jellegzetesen szláv névvégződések kérdését illeti: ezek elhagyása tipikusnak számít nemcsak a magyarországi, de az amerikai (illetve kanadai) családnév-változtatások körében is, a különböző nehézségek vagy kellemetlenségek elkerülése végett egyaránt (l. KLYMASZ 1963: 233). Érdemes azonban megjegyeznünk: példát arra is ismerünk, hogy egy Svájcba került magyar új hazájában határozta el *-ovics* végű nevének magyarosítását, megszüntetendő azt, hogy svájci környezete rendszeresen és tévesen szerbnek tekintse őt (LADÓ 1978: 169).

Az egykori spontán névmagyarosodás és a tudatos és hivatalos névmagyarosítás mellett számon kell tartanunk az egyénileg elhatározott, de nem hivatalosított névváltoztatás lehetőségét, azaz az írói álnév, művésznév, sportnév eseteit is. Petőfi Sándor egykori névváltoztatása is valójában ebbe a típusba sorolandó, azonban az állami adminisztráció további megerősödésével már egyértelműen a hivatalos névhasználaton kívül nyílhatott csak rá lehetőség. A fiatal és későbbi többszörös olimpiai bajnok vívó, *Gerevich* Aladár például a háború előtti utolsó, 1936. évi berlini olimpián *Gerei* néven indult – ilyen néven először és utoljára is, feltehetőleg nem saját ötletétől vezérelve. (A nemzet kiválóságainak, köztük sportolóinak idegen családnévűsége jellemző tétele volt már a dualizmus kori névmagyarosítási diskurzusnak is, l. pl. SIMONYI 1917: 201.) A nyilvánosság előtt viselt név magyarosítására adott esetben az országhatáron túl ilyen módon is nyílhatott lehetőség. Elég itt csak *Szenteleky* Kornél példáját idéznünk, aki a vállalt szellemi kultúra nyelve szerint választ magának irodalomszervezői munkájához új, magyar nevet, míg szűkebb környezetében eredeti *Sztankovics*

családnevén él és dolgozik. Mint tudjuk, a vajdasági irodalom néhány más szereplője hasonlóképpen vett fel szerb hangzású neve helyére más, magyaros írói álnevet. (Ezekről l. BENCE 2009.)

Az egyéni, tudatos – hivatalos vagy nem hivatalos – névváltoztatások mellett egyébként a spontán, közösségi névváltozásokhoz hasonló esetekkel a legújabb kori névhasználat körében is találkozhatunk. A szóbeli ragadványnevek ma nem cserélhetik le minden további nélkül a hivatalos személynevet (mint korábban a spontán névváltozások eredményeképpen), ilyenek azonban a legújabb időkben is keletkeznek, az itt tárgyalt típusokhoz hasonló esetekben is. A névviselő idegenes családnévének helyét a mindennapi, szóbeli használatban ma is átveheti egy belőle alakult névforma (említőnév, családnévpótló ragadványnév), mellyel valójában az *-ics* végű nevek spontán magyarosodásának további eseteit is adathozhatjuk. Így pl. *Stankovics* > *Tánkó* (ÖRDÖG 1973: 297); de akár azt a történetiségéből is jól ismert típust is, melyben az illető idegenes családnévét a személy, illetve a név származására utaló, etnikumjelölő megnevezés helyettesíti, pl. *Grkinić* > *Szerbi* (Magyarországra áttelepült személy mai ragadványneveként, az adatért köszönet Heltovics Évának).

NÉVVÁLTOZTATÁS ÉS NÉVMEGŐRZÉS

A fentebb említett tudatos névváltoztatások jellemzően összekapcsolódtak a névben jelzethez képest eltérő társas identitással, gyakran adott körülmények hatására – ám korántsem szükségszerűen. Az itt is említett idegen eredetű, hangzású családnevek viselői közül sokan, sőt a legtöbben nem magyarosították nevüket. Az alapvető jellemzője szerint öröklődő családnév ugyanis a leszármazáshoz, a legszűkebb közösséghez, azaz a családhoz is kapcsol, és az egyén identitásának is fontos, meghatározó eleme. Megváltoztatása így eleve csak kellemetlen okok, körülmények között valószínűsíthető. Történetileg legjellemzőbb módon a névmagyarosítások folyamatában, a név etnikai jelzőértékének megfelelően; a 20. század második felében azonban inkább már a különböző magánéleti tényezők, illetve a név mindennapi használhatóságának szempontjai szerint. Érdeemes számba vennünk így azt is, hogy a mai magyarországi névanyagban milyen arányban szerepelnek az itt tárgyalt, *-ics* végű családnevek.

A 2007. évi magyarországi népesség-nyilvántartás adatai szerint az *-ics* végű családnevek közül a leggyakoribb, a *Radics* is alig 8 ezer névviselővel rendelkezik, míg a *Petrovics* már csak 4,5 ezer körüli nagyságrendben, a *Jankovics* és *Markovics* pedig mintegy 2,1 ezer (írásváltozatokkal együtt kb. 2,5 ezer) személyt jelentően van jelen a magyarországi családnévanyagban. (Írásváltozatokkal nem számolva ez a 133., 258., 537. és 551. helyet jelenti a családnév-gyakorisági listán.) Mindez azonban nem csupán a délszláv névanyagot jellemzi, hanem elsősorban is a mai magyarországi családnévállomány szerkezetét. A leg-

gyakoribb száz magyarországi családnév között ugyanis csupán egyetlen egyértelműen nem magyar eredetű név található, a *Novák* (83.; 11,5 ezer névviseelő), a második leggyakoribb idegen eredetű családnév pedig az itt említett *Radics*. Ez a helyzet a trianoni országterület nemzetiségi-etnikai viszonyaival, a névváltozások és névváltoztatások folyamatával, részben és esetlegesen pedig az idegen neveknel feltehető nagyobb hangalaki és írásbeli változatossággal magyarázható. A további, ezer főnél több névviseelőt jelentő *-ics* végű magyarországi családnévek gyakorisága (ismét írásváltozatok nélkül) egyébként: 639. *Popovics* (1,8 ezer), 734. *Ivanics* (1,6 ezer), 981. *Kolonics* és 998. *Palkovics* (1,2 ezer). Érdemes legalább itt megjegyezni, hogy az *-ity* végződésel írott magyarországi családnévek aránya ezek mellett különösen csekély: számuk legfeljebb a 250 névviseelőt éri el névegyedenként, általában azonban ennél is jóval ritkább, az itt említett nevek megfelelőiként akár még mutatóba sem adatható. (A népesség-nyilvántartási adatok rendelkezésemre bocsátását Hajdú Mihálynak köszönöm.)

AZ *-ICS* VÉGŰ CSALÁDNEVEK MAGYAROSÍTÁSÁNAK MÓDJAI

A névmagyarosítások folyamatában az új családnevet leggyakrabban a régi családnév alapján: elsősorban a hangzásbeli hasonlóság, ritkábban valamilyen jelentésbeli kapcsolódás, akár csak részleges fordítás alapján választották meg. Egyes nevek esetében ez a két szempont össze is kapcsolódhatott egymással – nemritkán éppen az itt tárgyalt, *-ics* végű nevek esetében is. Az alábbiakban e nevek magyarosításának sajátos típusaira fordítjuk figyelmünket. Példaanyagunk számos különböző forrásból: a családnév-változtatások 19–20. századi történetének részben saját kutatások által létrehozott adatbázisaiból, valamint szerteágazó szakirodalmából származik; a pontos hivatkozásoktól ezért tekintünk itt el.

Az *-ics* végződésű nevek esetében a hangalaki hasonlóság szerint létrehozott új családnevek sajátos altípusának tekinthető a név megrövidítése, a névvég (illetve a névvégződés egy részének) elhagyása. Ez a névváltoztatási mód akár már önmagában is magyaros, de legalábbis magyarosabb hangzású nevet eredményezhet. Egyes névváltoztatások, pl. *Keszeits* > *Keszei*, *Mándics* > *Mándi* egyszerűen már létező magyar családnevekké (vö. KÁZMÉR 1993) is átformálhatták az eredeti szláv nevet. A magyaros névjelleg kialakításában azonban a jellegzetesen magyarosnak tekintett névvégződés önmagában is fontos szerepet játszhatott, mint pl. egy *Kalánics* > *Kalányi* névváltoztatásban, ez a családnév ugyanis egyedi névalkotás: hiányzik a történeti magyar családnévanyagból, sőt, a jelenkori magyarországiból sem adatható. (A példa a dualizmus időszakából származik. Az *-ányi*, *-ényi* névvégzödések névmagyarosításbeli szerepére l. JUHÁSZ 2007.)

Az idegen eredetű, köztük az *-ics* végű családneveknek a szükségességig való rövidítése persze mindettől függetlenül, esetleg minimális hangalaki változtatással is vezethet magyar jellegű névhez, pl. *Jaszlics* vagy *Jaszenovics* > *Jász*. Ennél jellemzőbb lehetőséget képviselnek azonban azok az esetek, melyekben a szláv névvégződés elhagyásával etimológiailag indokolt módon juthatunk magyaros családnévhez, ami elsősorban a közös keresztény névkincsből származó – hiszen apanévi eredetű – nevek körében fordulhat elő. Itt azonban egyúttal már az adott keresztnevek lefordításával, illetve megfeleltetésével is találkozunk, pl. *Bartalovics* > *Barta*, *Adamics* > *Ádám*, *Gregorovich* > *Gergely*; hasonlóképp továbbá *Gyurakovics* > *Györgyfalvi* stb.

A névváltoztatások egy részében a szláv névvégződés elhagyása, a magyar névvégződés felvétele, illetve a név lefordítása együtt, szétválaszthatatlanul vannak jelen, pl. *Ivánics* > *Ivánfi*; *Ivanics* vagy *Jankovics* vagy *Jovanovics* vagy *Johanovics* > *János*. (Az előbbi példában pontos fordítást láthatunk. Az utóbbi példasor esetében viszont joggal feltételezhetjük, hogy a névváltoztatók nem az *-i* egykori apanévképző szerepének ismeretében, hanem csupán a magyar családnévanyagban meglévő, a *János* névből származó legjellemzőbb konkrét mintát követték.) Az eredeti szláv név részleges vagy teljes lefordítására ugyanakkor ettől a keresztnévi alapú típustól függetlenül is sor kerülhet, pl. *Popovics* > *Papfy*; de persze a névvégződés figyelembevétele nélkül is, pl. *Kovácsévics* > *Kovács*, *Kralovics* > *Király*.

Egy-egy idegen eredetű családnevet természetesen bármilyen magyar névvel fel lehetett váltani. A névmagyarosítások történetében egy-egy *Petrovics*-ból például *Péterfi*, *Pető* vagy – egykor nem is csak kivételesen – *Petőfi*, de akár *Szintai* is lehetett. Egy-egy *Tamasics*-ból pedig *Tamási*, de ugyanígy *Tolnai* vagy éppen *Csanaki*. Ami az itt tárgyalt névmagyarosításokban azonban biztosan közös, az a jellegzetesen idegen névvégződés elmaradása. Ez már önmagában is magyarosabb nevet eredményez, ahogyan azt a spontán névasszimiláció (névmagyarosodás) korábban idézett példái is jelzik számunkra. Az új családnév megválasztásában emellett persze a névváltoztatások történetére általában jellemző hangalaki vagy jelentésbeli hasonlóság is gyakorta meghatározó szerepet játszik – ezek révén pedig, a tárgyalt szláv névtípus sajátágaiból fakadóan a fentebb bemutatott sajátos esettípusok jellemzőként jelennek meg.

IDEGEN ÉS MAGYAR CSALÁDNEVEK A KÖZÖS TÖRTÉNELMÜNKBEN

Idegenes hangzású családnevet a dualizmus időszakában kiformalódott alapelvek értelmében nem lehet felvenni Magyarországon, az indokolt esektől (felmenők egykori családneve, családi kapcsolat) eltekintve, egyébként számos ország gyakorlatához hasonlóan (FARKAS 2002: 159–160); így nem

engedélyezték természetesen pl. a *Máriánovics* névre változtatást sem a századelő Magyarországon (NAGY 1997: 187). Az idegen hangzású nevek magyarosodása, magyarosítása azonban – a fentebb tárgyalt tényezők értelmében – sok esetben ment végbe a történeti Magyarországon, köztük a jellegzetesen idegen karakterű *-ics* végződésű délszláv nevek körében is. Ezekből a korábbi nevet csak kivételes esetben állították vissza, mint pl. egy *Bajna* esetében az eredeti *Bajnovics*-ra, hivatalos névváltoztatási eljárás révén, még a 19. századi Zimonyban (FÜLÖP 1985: 48).

Mindez azonban persze a domináns névrendszerek szempontjából értelmezhető és értelmezendő jelenség és folyamat volt. Ugyanakkor, amikor a történeti Magyarországon elsősorban névmagyarosodásról beszélünk, Mohácson pl. a *Vargaity* (< *Varga*) vagy *Mádlity* (< *Madl*) nevek bizonyítják, hogy a spontán névváltozások más, az adott régióban dominánsnak számító etnikumok, illetve nyelvek, névrendszerek asszimiláló hatását is jelenthetik; Bácskában ugyanígy pedig pl. a *Mezei* > *Mezeics*, *Sebes* > *Sebesics* változások képviselik az érem addig kevésbé feltűnő, de 1920 után sejtetően meghatározóbbá váló másik oldalát (MIKESY 1963: 218).

Az itt elmondottak – bár közvetlenül és elsősorban erről szólnak – nem csupán az *-ics*, (*-ovics*, *-evics*) végű, avagy általában a szerb eredetű magyar családnevek történetére jellemző folyamatokba és módokba engednek bepillantást, hanem a magyar és az idegen családnevek, illetve itteni közös történelmünk legújabb korszakaiba is.

IRODALOM

- BENCE Erika 2009. Szentelekytől Aaron Blummig: írói nevek a vajdasági magyar irodalomban = Farkas Tamás – Kozma István (szerk.) *Névváltoztatás – társadalom – történelem. A családnév-változtatások történetei időben, térben, társadalomban*. Budapest, megjelenés előtt.
- FARKAS Tamás 1999. A magyar családnév (látszólagos) információtartalma és a névváltoztatások háttere = Kugler Nóra – Lengyel Klára (szerk.) *Ember és nyelv. Emlékkönyv Keszler Borbála tiszteletére*. Budapest, 29–32.
- FARKAS Tamás 2002. Nyelvművelés és családnév-változtatás = Balázs Géza – A. Jászó Anna – Koltói Ádám (szerk.) *Éltető anyanyelvünk. Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata. Írások Grétsy László 70. születésnapjára*. Budapest, 159–163.
- FARKAS, Tamás 2007. Changing names as abolishing the difference. Personal names as ethnic symbols, characteristics of name changes and the Magyarization of surnames in Hungary. International Conference on Minority Languages (ICML) XI., Pécs, Hungary. Megjelenés előtt.
- FÜLÖP László 1985. Idegen családnevek magyarosodása a Kapos völgyében = *Névtani Értesítő* 10: 47–53.
- IGNOTUS 1898. Hazafiság és irodalom = Fábri Anna – Steinert Ágota (vál.) *A Hét. Politikai és irodalmi szemle. 1890–1907*. Budapest, 1978, II. kötet, 208–212.
- IRM = Igazságügyi és Rendészeti Minisztérium, Állampolgársági Főosztály Irattára.

- JUHÁSZ Dezső 2007. A magyarosított családnevek morfológiájának és szemantikájának konnotációs megközelítéséhez = Hoffmann István – Juhász Dezső (szerk.) *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. Nyelv, nemzet, identitás III.* Debrecen–Budapest, 165–173.
- KARÁDY Viktor – KOZMA István 2002. *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig.* Budapest.
- KÁZMÉR Miklós 1993. *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század.* Budapest.
- KERÉNYI Ferenc 2000. Petőfi Sándor művészi névhasználatáról = *Magyar Nyelv* 74–80.
- KLYMASZ, Robert 1963. The Canadianization of Slavic Surnames. A Study in Language Contact = *Names* 81–105, 182–195, 229–253.
- KÖHEGYI Mihály – MERK Zsuzsa 1992. Bajai születésűek névváltozásai (1895–1945) = Iványosi-Szabó Tibor (szerk.) *Bács-Kiskun megye múltjából.* Kecskemét, 218–296.
- LADÓ János 1978. Névváltoztatás. = Kovalovszky Miklós (szerk.) *Nyelvünk világa.* Budapest, 168–171.
- LADÓ János 1981. Mi a magyar családnév? = Hajdú Mihály – Rác Endre (szerk.) *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Veszprém, 1980. szeptember 22–24.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. Budapest, 51–53.
- LOMA, Aleksandar 2007. Das serbische Personennamensystem = Andrea Brendler – Silvio Brendler (Hrsg.) *Europäische Personennamensysteme. Ein Handbuch von Abasisch bis Zentralladinisch.* Hamburg, 669–687.
- MAITZ Péter – FARKAS Tamás 2009. Nyelvi nacionalizmus és német családnevek a 19. századi Magyarországon. A névmagyarosítások nyelvi-ideológiai háttéréről = *Századok*, megjelenés előtt.
- MIKESY Sándor 1963. A névszépítésről = *Magyar Nyelv* 216–221.
- ÖRDÖG Ferenc 1973. *Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén.* Budapest.
- NAGY Imre Gábor 1997. A névmagyarosítási akciók 1896–1918 között, Pécs–Baranya példáján = *Baranya. Történelmi Közlemények* 9–10: 187–201.
- SIMONYI Zsigmond 1917. Magyar név = *Magyar Nyelvőr* 201–205.
- SLÍZ Mariann 2006. A beszélő nevek mint a posztmodern eszközei = *Magyar Nyelvőr* 290–301.

“An ics-vics is not Hungarian”

A Chapter from the History of the Magyarization of Names

With the rise of nationalism, besides their identifying function, family names have become a kind of ethnic symbol, a possible means of expressing the collective identity of their bearers. During the earlier stages of spontaneous contacts between peoples and languages, foreign sounding family names had started to change so as to sound Hungarian, while during the 19th century this gave place to a process of conscious, official change of family names, in our case to the Magyarization of family names. This paper sums up the thinking in the background, the examples and forms of realization of the process (change of name, conscious change of name, pseudonym) in the case of typical family names of Serbian origin ending in *-ics* (*-ovics*, *-evics*) in Hungary. The author presents the typical ways these names were changed and also the role that the name endings had in this change; he also refers shortly to the reverse process, that is, the Slavification or conscious Slavification of Hungarian family names.

Keywords: language contacts, assimilation, ethnic symbol, family name, language change, Magyarization of one’s surname, surnames ending in *-ics* (*-ovics*, *-evics*)

Horváth Futó Hargita

A TANKÖNYV MINT SZOCIALIZÁCIÓS FAKTOR

The Textbook as a Socializational Factor

A tankönyv társadalmi tartalmak, viszonyok, értékek hordozója. Fejlődése szorosan összefügg a mindenkori társadalmi viszonyokkal, ezek változása a tankönyvek paradigmaváltását vonja maga után. A tankönyvek fontos szerepet töltenek be a nemi szocializációban, a nemi sztereotípiák kialakulásában is. Tanulmányomban a tankönyvet szocializációs faktorként vizsgálom a tankönyvelmélet egyik kutatási módszerével, a tartalomelemzéssel. A vizsgálat tárgya a jelenleg használatban levő általános iskolás 5. és 6. osztályos magyar irodalmi olvasókönyv. A tankönyvelemzési szempontok téma szerint csoportosítva: a nők jelenléte–láthatatlansága, a nők és férfiak munkája és hivatása, a családban és háztartásban betöltött szerepük, a munka és a munkán kívüli tevékenységeik köre, a tankönyvek férfi- és nőképe.

Kulcsszavak: tankönyvelemzés, olvasókönyvek, nemek reprezentációja, rejtett tanterv, sztereotípiák, szocializáció

TANKÖNYVELEMZÉS

A tankönyv olyan oktatási segédeszköz, amely amellet, hogy ismeretet közvetít, készségeket, képességeket fejleszt, és szerteágazó nevelési feladatokat valósít meg, tükrözi az adott kor társadalmának szellemiségét, ideológiáját, fejlettségi szintjét, gazdasági viszonyait, technikáját. (KARLOVITZ 2001) Fejlődése szorosan összefügg a mindenkori társadalmi viszonyokkal, ezek változása a tankönyvek átalakulását, paradigmaváltását vonja maga után. A tankönyv társadalmi tartalmak, viszonyok, értékek hordozója, ebből kifolyólag a kutatások lehetséges tárgya is. A tankönyvkutatás kezdetén a tankönyvet mint kordokumentumot történeti módszerrel, illetve ideológiai megközelítésből analizálták. A II. világháború után kibontakozó tankönyvelmélet a tankönyvek szaktudományi és tantárgypedagógiai sajátosságait is figyelembe vette. A tankönyv többfunkciójú termék, tanulmányozása is ezen fő funkciók mentén végezhető el. A nemzetközi kutatásban mint kordokumentumot, ismerethordozót, politikumot, pedagógiai eszközt, médiumot, szocializációs faktort és mint terméket vizsgálják. (DÁRDAI 2002: 13.) Jelen tanulmány a tankönyvet szocializációs faktorként szemléli, és ennek megfelelően vizsgálja a tankönyvelmélet egyik kutatási módszerével, a tartalomelemzéssel. Az Európa-szerte alkalmazott olvasókönyv-elemzéseket ezzel az eljárással végezték, a tankönyv ugyanis a társadalom és a korszak művelődési

arculatának dokumentuma, és „létjogosultsága van tartalomelemzési eljárással a mögöttes tartalmak, összefüggések vizsgálatának is”. (KARLOVITZ 2001: 35.)

SZOCIALIZÁCIÓ, SZTEREOTÍPIÁK, TANKÖNYVEK

A tankönyvek fontos szerepet töltenek be a nemi szocializációban, a nemi sztereotípiák kialakulásában is. A családi nevelés és a szülői autoritás hatására, a tapasztalathiányból származó általánosítások és a többség nézeteinek felülbírálás nélküli elfogadása eredményeként a sztereotípiák már kisgyermekkorban kialakulnak. (TREBJEŠANIN 2002:92.) Iskoláskorban, az iskolai szocializáció folyamán tovább folytatódik a társadalom által létrehozott nemi szerepek és nemi sztereotípiák tanulása, többek között a tankönyvekből. „*Hagyományos pedagógia – feminista pedagógia*” című tanulmányában Thun Éva a nyugati típusú kultúrákban kialakult, a tankönyvekben is fellelhető társadalmi sztereotípiákat kutatta, és megállapította, hogy a sztereotípiatanulás szinterei elsősorban a család, az iskola, a média és a kortársak. Az iskola többek között a tankönyvek és tananyagok tartalmával hat ki a nemi sztereotípiák szocializációjára, mert tükrözi egy adott társadalom nemi sztereotípiákon alapuló értékrendjét. Az iskolák igyekeznek tiszteletben tartani az esélyegyenlőséget, az egyforma bánásmódot, de a rejtett tanterv hatásosabbnak bizonyul a célkitűzéseknél: „A gyerekek a tanulói szerep megtanulásával együtt, az iskolai elvárt viselkedés és tevékenységi formák elsajátításával egy időben folyamatosan és kitartóan kapják azokat az impulzusokat, melyek a társadalmi nemi szerep tanulását irányítják és megszilárdítják.” (THUN 1996: 407.) A tankönyvek tananyaga rejtett üzeneteket közvetít, ezt a jelenséget nevezi Szabó László Tamás „rejtett tantervnek”. A rejtett tanterv (implicit tanterv, hidden curriculum) kifejezés azoknak az élményeknek, normáknak, értékeknek, tapasztalatoknak az összességét jelöli, azt a „tananyagot”, amely nem tervezett, nincs a tantervben és a tantárgyak anyagában rögzítve, a diákok mégis a szervezett, intézményes tanítás-tanulás folyamatában sajátítják el implicit módon, passzív tanulással. (SZABÓ 1988) A rejtett tantervnek identitásformáló funkciója van: „mindkét nem számára közvetíti a társadalom nem-specifikus elvárásait és értékrendszerét, így indirekt módon járul hozzá a társadalmi egyenlőtlenségek újratermeléséhez”. (KERESZTY 2005)

Az utóbbi évtizedben egyre több tanulmány születik, amelynek tárgya az olvasókönyvek szociológiai szempontú vizsgálata (családmodellek, nő- és férfikép, a társadalom ábrázolása). Magyarországon az első ilyen szociológiai szempontú elemzés a hetvenes évek végén készült, és 1980-ban jelent meg *Tankönyvszagú világ* címen. A kötet szerzői, Háber Judit és H. Sas Judit a tankönyvet olyan modellként definiálták, amely értékeket, viselkedési szabályokat ad át, és amelynek – a tananyagot közvetítő pedagógussal együtt – kiemelkedő kontroll, információs, érzelmi és szankcionáló hatalma van. A szerzőnők 1972-ben és 1973-ban megjelent magyarországi alsó tagozatos olvasókönyveket vizsgálva arra keresték

a választ, hogy az iskola milyen értékeket és ismereteket közvetít, azaz milyen világot épít fel az olvasókönyvekben található ismeretekből és értékekből. Az elemzés tárgyának kiválasztását azzal indokolják, hogy az olvasókönyv „vállalja explicit módon az iskola, a család, a történelmi múlt, a társadalmi struktúra, a szabad idő, a munka, a művelődés, a mi illik vagy nem illik külön fejezeteivel a normatív viselkedés, a 6–10 éveseknek szóló »világnézeti« modellek szereplőkön és szerepeken keresztül való közvetítését”. (HÁBER – H. SAS 1980: 12.) Az *Educatio* folyóirat 1966-os, nőkkel foglalkozó tematikus számában jelent meg a Czachesz–Lesznyák–Molnár szerzőhármás a két nem különböző interpretációs stratégiáit és a nemek tankönyvi reprezentációját bemutató tanulmánya. A szerzőnők abból indultak ki, hogy az emberi élet során gyűlő tapasztalatok és azok feldolgozása nem független a nemtől. A taneszközök, tankönyvek elsődleges célja a tantárgyspecifikus készség kialakítása, másodlagos funkciójuk a rejtett tanterv részeként a társadalom értékrendjének és világnézetének közvetítése, illetve valamennyire reális kép kialakítása a létező társadalomról. A tankönyv megerősítheti vagy leépítheti a gyerekekben már kialakult sztereotípiát. Kutatásukból kiderül, hogy a tankönyvekben és a kötelező olvasmányokban kevés a hivatkozás a lányok tapasztalataira, a kánon kevés női író alkotását kínálja fel a diákoknak. Dálnokiné Pécsi Klára *Családkép a kisiskolások tankönyveiben* c. tanulmányában huszonnég, a kilencvenes években kiadott olvasókönyv szövegét és képanyagát vizsgálta meg a családkép szempontjából. Megállapította, hogy a családtagok jellemzőinek és a család szerkezetének ábrázolása sztereotip: „Az apa, a családfenntartó ritkán jelenik meg, ő a dolgozó, rá fölneáz a gyerek. Az anya a hétköznapi életben van jelen, házimunkát végez, este mesét mond. Az igazi érzelmi kötődés hozzá fűződik. Az apa inkább távoli, példaképszerű. Egyébként az elvált, az özvegy, az árva fogalmak elő sem fordulnak. Féltestvérek egyáltalán nincsenek. Örökbe fogadott gyerek egyetlen mesében szerepel. Megfigyelhető az is, hogy a szülők egymással alig beszélnek, csak gyermekükön keresztül jelennek meg. A nagyszülők szinte mindig falun élnek, és nagyon öregek, ábrázolásuk rendkívül sablonos. A nagymama divatjamúlt ruhában, fejkendő, kontyot visel, házimunkát végez, vagy lányunokájával játszik. A bajszos nagypapa bottal, papucsban, fiúunokájával törődik, vagy kint a kertben kapál, gyümölcsöt szed. Teljesen hiányoznak a magukat szellemileg-külsőleg jól tartó, aktív nagyszülők.” (DÁLNOKINÉ 2001: 103.) Ligeti Csákné 2001-ben négy különböző kiadó első osztályos olvasókönyvének végezte el az elemzést, többek között a nevelési lehetőségek szempontjából. Megfigyelése szerint a szülők „hagyományos” szerepei a rajzokon és a mondatolvasásnál („A mama főz.” „Édesanya vásárol.” „Mit vesz anyu?”) is megjelennek. (LIGETI CSÁKNÉ 2001.)

Szerbiában is vizsgálták a nemek tankönyvi reprezentációját (lásd pl. Svenka Savić *Još jedan primer (ne)vidljivosti žena u udžbeniku* című írását a *Feminističke sveske* 1995. 3–4. számában). Isidora Jarić tankönyvkutató a szerbiai tankönyvek-

ről azt írja, hogy olyan sztereotip patriarkális szocializációs mintákat mutatnak be, amelyekben nincs lehetőség a nyitottságra, a nemi szerepek új formáinak és tartalmainak kialakítására, illetve a nemi szerepek decentralizációjára. A tankönyvszerzők a kislányokat különféle tradicionális munkákhoz kötik, amelyek felelősségre, szolgálatkészségre vagy könyörtületességre asszociálnak. Ezzel szemben a fiúkat bátorság, intellektuális kíváncsiság és kalandos szellem jellemzi. A női szereplők csaknem összes társadalmi szerepe levezethető a szerb népköltészet két mitikus alakjának mintaképeire (Majka Jugovića – Jugovityok anyja és Kosovka Devojka – A rigómezei lány), amelyekkel kimerülnek a női szerepek modalitásai a hagyományos szerb kultúrában. A tankönyvszerzők régen felülmúlt patriarkális sztereotípiákat helyeznek előtérbe, és diszkriminálják a modernizáció azon vívmányait, amelyeket a nők kiharcoltak maguknak. (JARIC 2002)

A horvátországi *Ženska mreža* nevű szervezet 2003-ban indított kampányt azzal a céllal, hogy száműzze a diszkrimináció minden fajtáját a tantervekből és a tankönyvekből, különösen a női sztereotípiákra, a nő társadalmi és családi szerepére vonatkozóakat. A elemzés elvégzése után a szervezet kifogásolta, hogy a tankönyvekben nem fordulnak elő invalidus személyek, rossz fogú, görbe lábú, kajla fülű, szemüveges gyerekek, a tankönyvi családmodell anya–apa–két gyerek felépítésű, ami nem felel meg a valóságnak. A tankönyvekben nincsenek másságok, nemhogy tanulságok a másság normális, szép, kívánatos és termékeny voltáról. A tankönyvszerzők hamis képet festenek a horvátországi családi és faji idillről. A megkerülhetetlen különbözőségeket, mint amilyen a férfi és nő közötti, a 19. század kontextusába helyezik. A nők és a férfiak számbeli megjelenése és a tankönyvben előforduló szerepük azt mutatja, hogy a nők túlnyomórészt a férfiak kísérői, anyák, feleségek, uralkodótársak. Leginkább passzívok, a leírásokban fizikai szépségük dominál, ábrázolásuk annak az elvárásnak megfelelő, amilyen a tankönyvből tanuló kislányoknak is válniuk kell: áldozatkészeknek, másoknak, másokért dolgozóknak, megbocsátóknak, szeretőeknek, és mindezért semmit sem kapnak cserébe. A nők egyszerű kézi munkákat végeznek, vagy tétlenek, a tankönyv lapjait díszítik. A férfiak ezzel szemben cselekvők, hatalalommal rendelkeznek, tudósok, kezükben könyveket és szerszámokat tartanak – állapítják meg a szervezet tagjai. (MARKOVIĆ 2003)

A VAJDASÁGI 5. ÉS 6. OSZTÁLYOS MAGYAR OLVASÓKÖNYVEK VIZSGÁLATA

Az olvasókönyv-elemzés során Czachesz–Lesznyák–Molnár tankönyvelemzési szempontjait alkalmaztam. Téma szerint csoportosítva: jelenlét-láthatatlanság, munka és hivatás, család és háztartás, a munka és a munkán kívüli tevékenységek köre, a tankönyvek férfi- és nőképe, személyiségjegyek. A vizsgálat tárgyai a jelenleg használatban levő általános iskolai 5. és 6. osztályos olvasó-

könyvek: Csorba Béla: *Olvasókönyv az általános iskolák 5. osztálya számára*. Belgrád, Zavod za udžbenike, 2007, valamint Pintér Molnár Edit–Kojić Csákány Erzsébet: *Olvasókönyv az általános iskolák 6. osztálya számára*. Belgrád, Zavod za udžbenike, 2008.

1. *Szerzők*. Az olvasókönyvek szemelvényeinek szerzői többségében férfiak. Az ötödikes olvasókönyvben a 23 szerző közül mindössze egy nő, Nemes Nagy Ágnes szerepel. A hatodikos olvasókönyvben 21 férfiszerző művei olvashatók. A két tankönyvben ez az arány százalékban kifejezve: 97,77% (férfiszerzők) és 2,23% (női szerzők).

2. *Jelenlét és láthatatlanság*. Az olvasókönyvek szemelvényanyagában sokkal több a férfi szereplő, mint a nő. A különbség a hatodikos olvasókönyv esetében a legszembetűnőbb, ahol a 115 szereplő közül mindössze tíz a nő, és ezek is többnyire mellékszereplőként vannak jelen a történetek szereplőstruktúrájában. Az olvasmányok nagyobb része a férfiak nézőpontjából és a férfiakról íródott (pl. az 5. osztályos tankönyvben: Antoine de Saint-Exupéry *A kis herceg*, Petőfi Sándor *Szülőföldemen*, Illyés Gyula *Petőfi Sándor*, Petőfi és Arany levelezése, Gárdonyi Géza *Apám*, Móra Ferenc *A másik család*, Kányádi Sándor *Kenyérmádár*, Tersánszky Józsi Jenő *Ákombák tanár úr*, Karinthy Frigyes *Röhög az egész osztály*). A 6. osztályos olvasókönyv szemelvényanyagában három olyan szöveget találunk, amelyekben lányok is szerepelnek: Böndör Pál *Regina és a szemtelen fiúk* című verse a lányok nézőpontjából látta az iskolai életet, Gobby Fehér Gyula *Az ujjak mozgása* című novellája egy zongorázni tanuló lány és az ifjúkori álmait a lányán keresztül megvalósítani akaró anya története, Mándy Iván *Kék dívány* című novellájának három gyerekszereplője közül az egyik lány.

Férfi és női szereplők aránya	5. osztályos olvasókönyv	6. osztályos olvasókönyv
Férfiak	60,60 %	91,30 %
Nők	39,40 %	8,70 %

Az ötödikes olvasókönyv illusztrációin a nőket többnyire valamilyen házi munkák végzése közben ábrázolják pl. Jean Millet *Kalászgűjtögető nők*, Munkácsy Mihály *Köpülő nő*, Fényes Adolf *Testvérek* című festményén egy fiú és nővére látható, a lány széken ül, és olyan mozdulatot tesz, mintha ölébe akarna venni öccsét, mellettük egy tányér és egy cserépedény, hasonló környezetben, cserépedények és korsók mögött, illetve egy ülő férfi mellett áll a nő a *Népviselőt a 19. század elején* aláírású illusztráción. A hatodikos olvasókönyv illusztrációs bázisában a nőket valamilyen szabadidős tevékenységük – séta, olvasás, pihenés stb. – közepette mutatják be pl. Edvard Munch *Lányok a hidon*,

Ferenczy Károly *Madárdal*, Aba-Novák Vilmos *Körhinta*, Auguste Renoir *Két lány a zongoránál*, Pablo Picasso *A lány az asztalnál olvas*, Nagy Imre *Lány a patak partján*, Ernest Ludvig Kirchner *Az utca*.

Férfiak és nők száma az illusztrációkon	5. osztályos olvasókönyv	6. osztályos olvasókönyv
Férfiak	82,45 %	52,77 %
Nők	17,55 %	47,23 %

3. *Foglalkozás*. A legújabb kiadású 5. és 6. osztályos olvasókönyvek szövegválogatása vizsgálatunk szempontjából nemigen különbözik az előző kiadásoktól. Az ötödikes olvasókönyvben a nők foglalkozása, szerepe: feleség (*Kőműves Kelemenné*, *A csodaszarvas*, *A földesúr és az ördög*), boszorkány (vén banya Árgyéus apjának udvarán és gonosz boszorkány Tündérszép Ilona palotájában a *Tündérszép Ilona és Árgyéus* c. népmesében, vén banya Mészöly Miklós *Tréfás meséjében*, gonosz boszorkány Lázár Ervin *Szegény Dzsoni és Árnika* című meseregényében), anya és cárnő (*Szent Száva*), munkaadó (*Holle anyó*, a hosszú fogú csúnya öregasszony), anya (*A földesúr és az ördög*, Kányádi Sándor *Kenyérmadár*, Csáth Géza *Szombat este*), dajka (Petőfi Sándor *Szülőföldemen*), háziasszony (Arany János *Családi Kör*), nagymama (Csáth Géza *Szombat este*), szakácsnő (Csáth Géza *Szombat este*), szolga (Csáth Géza *Szombat este*), királylány, tündér (*Tündérszép Ilona és Árgyéus*, Lázár Ervin *Szegény Dzsoni és Árnika*). Mindössze két nő van közülük munkaviszonyban, Éva, a szakácsnő és Julis, a szolga, mindketten Csáth Géza *Szombat este* c. novellájának mellékszereplői.

Az ötödikes olvasókönyvben a férfiak foglalkozása, szerepe: építész (*Kőműves Kelemenné*), nagyzsupán (*Szent Száva*), földesúr (*A földesúr és az ördög*), gépész (Gárdonyi Géza *Apám*), diák (Móra Ferenc *A másik család*, Tersánszky Józsi Jenő *Ákombák tanár úr*, Karinthy Frigyes *Röhög az egész osztály*), halász (Mészöly Miklós *Tréfás mese*), tanító (Móra Ferenc *A másik család*), favágó (Kányádi Sándor *Kenyérmadár*), apa (Csáth Géza *Szombat este*), tanár (Tersánszky Józsi Jenő *Ákombák tanár úr*, Karinthy Frigyes *Röhög az egész osztály*), igazgató (Tersánszky Józsi Jenő *Ákombák tanár úr*), király (*Tündérszép Ilona és Árgyéus*, Lázár Ervin *Szegény Dzsoni és Árnika*). A férfiaknak a nőkkel ellentétben van szakmájuk, hivatásuk, munkahelyük.

A hatodikos olvasókönyvben a nőknek az anyai szerep mellett más szerepük, foglalkozásuk is van: diáklány, szerető, zongoratanárnő, zongorista, varrónő, kofa. A férfiak foglalkozása: diák, betyár, pandúr, király, bárd, főpolgármester (lordmajor), vitéz, kapás, író, tanár, barlangkalauz, bakter, kisbíró, tanító, kocsmáros, postás, bútorszállító. Ezek a foglalkozások távol állnak a mai diákok világától.

4. *Család és háztartás.* A olvasókönyvekben a munkamegosztás nemek szerinti. A nő leginkább a két hagyományos női szerepet tölti be, anya (mostoha) és feleség, feladata az otthonhoz, családhoz kötődő munkák elvégzése. Az apa nemigen vesz részt a gyerekek nevelésében, nem veszi ki a részét a házi munkákból, mindez a nő feladatkörébe tartozik. Kányádi Sándor *Kenyérmadár* című elbeszélésében az apa kiviszi hétéves fiát az erdőbe, hogy segítsen neki fát vágni. A fiú elveszik, az apa estefelé hazamegy („Nagy fiú már, nem eszik meg a farkasok!”), és a gyerek éjszakára az erdőben marad egyedül, de az édesanyja a keresésére indul, és addig nem jön haza, amíg meg nem találja. Az ötödikes olvasókönyv szövegeiben a nők ágyat vetnek, vacsorát főznek (*Tündérszép Ilona és Árgyélus*), fonnak, takarítanak (*Holle anyó*), megterítenek a munkából hazatérő férjüknek és a vacsoraidőben érkező vendégnek, fejnek, tüzelnek (Arany János *Családi kör*), uborkát ültetnek (Mészöly Miklós *Tréfás mese*), kenyeret sütnek, és tarisznyába pakolják az ételt férjüknek, fiuknak (Kányádi Sándor *Kenyérmadár*). *A földesúr és az ördög* című mesejátékban a női mesélő mellett két női mellékszerep is van: Anya I. és Anya II. Mindketten parasztfelések, egyikük egy bömbölő pólyást ringat a karján. A mesélő megemlíti a földesúr feleségét is, aki szintén egy női „foglalkozást” űz, vásárol: megvett a városban mindent, ami szép és drága. A 6. osztályos olvasókönyvben Kosztolányi Dezső *Az iskolában hatvanan vagyunk...* verse életkép egy múlt század eleji fiúosztály mindennapjairól. A lányok iskolai mindennapjairól Böndör Pál verse ad képet. Kosztolányi *Házi dolgozat* című novellája az apa–fiú viszony problematizálása a dolgozatíráson keresztül¹. Németh István *Lepkelánc* című elbeszéléskötetében jelent meg a *Színötös* című írása, amelynek alapja szintén az apa–fiú viszony: a fiú úgy érzi, apja érzéketlen, szeretet nélküli ember, de egy éjszaka kiderül, annak ellenére, hogy nem tudja kimutatni, nagyon szereti fiát.

A családmodellek apa, anya és három-négy gyerek felépítésűek (Arany János *Családi kör*, Csáth Géza *Szombat este*). Fellelhetők a tankönyvekben a hagyományostól eltérő családtípusok is: a *Holle anyó* című Grimm-mesében az anya egyedül neveli édes- és mostohalányát, ez utóbbit a sztereotípiáknak megfelelően természetesen nem kedveli. Mészöly Miklós *Gyigyimóka* c. meséjében az apa egyedül neveli a fiát, de nincs ideje és kedve foglalkozni a gyerekével, iszik, egész nap dolgozik, és a gyerek végül elhagyja őt.

5. *A munkán és tanuláson kívüli tevékenységek.* A szépirodalmi és folklór alkotásai a nőkhöz és férfiakhoz kötődő társadalmi szerepek és munkák mellett a velük szembeni elvárásokat is tükrözik. A férfiak a külvilággal kapcsolatos társadalmi

¹ Pali viszonya az apjához ambivalens: „Erre utal a tanuló gyötrődése, a kérdő- és felkiáltójelek együttes jelenléte a piszkozaton, valamint a formális válasz és metakommunikációs gesztus ellentéte miatt az elmosolyodás is.” Az édesapa nevének áthúzása érzékelteti azt az ellentmondásos viszonyt, „mely egyszerre tisztelt, szeretet és félelem, rettegés, elszakadás, »menekülés« iránti vágy.” (BENGI 1998:226.)

funkciókat töltenek be, a nők társadalmi funkciói a családi, háztartási feladatokra korlátozódnak. A férfiak és a fiúk aktív életet élnek, dolgoznak, utaznak, vadásznak, a nők élettere a családi otthon. A fiúk iskolába járnak, játszanak, olvasnak, a lányok élete passzív, segítkeznek az otthoni munkában, várják szerelmüket a harctérről. Tari István *Amikor a villámnak szaga volt* című versében a lányok félnek a villámtól, a Csáth-novellában Eti a vacsora után odaviszi dohányzó apjának a dohányos szitát, a *Családi kör* „eladó lyánya” venyigét rak a tűzre, ahonnan parazsat szed, hogy kivasalja az új ruháját, Petőfi *A négyökrös szekér* című költeményében pedig a szekéren utazó Erzsikéhez szól ábrándozva a vers lírai énje, a meséket leszámítva több lány nem is szerepel az olvasmányokban. Ezzel szemben a fiúk iskolába járnak – két elbeszélés helyszíne is fiús osztály –, mindenféle csínytevéseket kieszelnék (Illyés Gyula *Petőfi Sándor*, Tersánszky Józsi Jenő *Ákombák tanár úr*, Karinthy Frigyes *Röhög az egész osztály*), az apjuk elviszi őket a munkahelyére, különféle kalandokon esnek át. Két olvasmányban olvasnak a nők, a Csáth-novellában az *Olajágot*, a Gárdonyi-szövegben pedig az apa olvasott sokat, s reggelente elmesélte a feleségének, hogy mit olvasott előző éjjel. A feleség kíváncsi volt a folytatásra, és végigolvasta a regényt: „Emiatt aztán lesült-főtt az ebéd, s apám is bosszankodott, hogy anyám előre megmondta, hogy mi lett a vége a regényhősnek. Akkor aztán nem vett ki többé magyar könyvet, csak németet. Ehhez már az anyám nem értett.” A hatodikos olvasókönyvben mindkét nem olvas, a nők egyéb szabadidős tevékenységéről nem kapunk információt, Gulácsy Lajos *Az egy napos hó (Édeskés története)* c. írásában Giacomo Fiori a Caffé Lunában cappuccinóztat, az *Aranysárkányban* papírsárkányt eregetnek a fiúk, *Gyigymóka* tengelicét nevel, ládikót fabrikál, Danilo Kiš *A fiú és a kutya* c. írásának főhőse, Andreas Sam szabadidejét Dingóval, a kuttyájával tölti, Burai J. és barátja a postást ugratják (Gion Nándor *A postás, aki egy ujjal tudott fűtyülni*), a *Pál utcai fiúk* a grundon játszanak, Szines Géza, Drugics Ági és Csutak kedvenc időtöltése a színház, ők maguk is rendeznek színdarabokat (Mándy Iván *Kék dívány*).

6. *Férfi- és nőkép*. Néhány olvasmányból az derül ki, hogy a nő sorsa a férfi által meghatározott, pl. a falba épített feleség típusba tartozó *Kőműves Kelemenné* című székely népballadában Kelemenné áldozatul esik férje pénzsóvárságának és az emberáldozatot követelő ősi hiedelemnek, nincs választási joga, nem dönthet a saját életéről, tehetetlen a férfierőszakkal szemben². *A csodaszarvas* c. eredetmondában Hunor és Magyar miután rábukkantak Belár király fiainak feleségeire, elfogták, és minden jószágukkal együtt magukkal hurcolták

² Katona Imre szerint a *Kőműves Kelemen(né)*-ről szóló balladán is megfigyelhető a ballada műfajának fokozatos elnőiesedése. A férfi helyett az idő folyamán fokozatosan a feleség került a középpontba. Felmérése alapján a balladákban a férfi szereplők között több a gyilkos, a nők között pedig az áldozat. A nők vétségét szigorúbban büntetik. (KATONA 1999: 97.)

őket a meotoszi mocsarakba. A feleségeiket is hasonlóképpen szerezték: az alánok fejedelmének, Dulának két lányát is elfogták, és az egyiket Hunor, a másikat Magyar vette feleségül. Hogy mit szoltak mindehhez a leányzók, arról már nem szól a *Képes Krónika*. Viszont Lázár Ervin *Szegény Dzsoni és Árnika* című meseregényében ennek az ellenkezőjét találjuk: Östör király nem engedélyezi az udvarába látogató leányát kérő lovagoknak, hogy megvívjanak egymással, mert nem ő akarja eldönteni, hogy kihez menjen feleségül a lánya, ezt a döntést Árnikára bizza. A *Szent Száva* című szerb hősi énekben fellelhető az anya iránti fiúi szeretet és megbecsülés egyik szép irodalmi példája: a Nemanja István szerb nagyzsupánnak a hit és az egyházi műveltség terén elért eredményeit bemutató hősi énekben Szent Száva megemlékezik arról, hogy Nemanja a Studenica kolostort anyja, Jelena cárné emlékére építette. Móra Ferenc *A másik csaló* című novellájában szép példát találunk a testvéri szeretetre: Pétör, az elbeszélés főszereplője nem issza meg az iskolában kapott tejet, hanem kiviszi és odaadja a kerítés mellett várakozó kishúgának. A 6. osztályos olvasókönyv Fehér Ferenc *Padtárs* című hatsoros költeményével kezdődik, a lírai én neme nem derül ki a versből, a feldolgozást segítő kérdések közül azonban az első arra kérdez rá, hogy miért hiányzik a kishúgnak a lány, holott a mindennapokban két kislány is ülhet egymás mellett az iskolapadban, és az sem biztos, hogy a lírai én azonos a költő személyével.

Az irodalomtanítás feladata egyfajta kulturális – művelődés-, kor-, társadalomtörténeti stb. – tudás átadása is. Az olvasókönyvek *Olvass még! és Tudod-e?* megjelöléssel ismeretterjesztő és szépirodalmi szövegeket is közölnek, ezek jeles férfiak (Szent Száva, Szent László, Hunyadi János, Edwárd angol király), népmese- és népdalgyűjtők (Grimm testvérek, Benedek Elek, Kriza János, Erdélyi János, Bartók Béla, Kodály Zoltán) életét mutatják be, részletet olvashatunk Petőfi Sándornak *A kiskunokhoz!* írt leveléből, férfiak által használt eszközökről (*Kocsi és szekér*), Gárdonyi Géza édesapjáról, titkosrendőrségi leírás Kossuth Lajosról, rövid összefoglalót Rózsa Sándor életéről, Henry R. Heyl 1870-ben szabadalmaztatott laterna magicájáról, Szabó Lőrinc verses önéletrajzáról, a *Tücsökzenéről*, Varró Dániel és Presser Gábor *Túl az Óperencián* című bábmusicalljéről. Ezek a szövegek a más tantárggyal létesítenek korrelációt, és a diákok történelmi, művelődéstörténeti ismereteit hivatottak bővíteni, a nők azonban teljesen kimaradtak a tankönyv didaktikai apparátusának e részéből.

Az elemzett tankönyvekben a másságra is találunk példát. Az olvasmányok szereplői között akad hájas, dagadt gyerek, akinek az esze olyan, mint a pascal (Karinthy Ferenc *Arányi*), sovány fiú (Csutak Mándy Iván novellájában), mindenkinek engedelmeskedő (*A Pál utcai fiúk* Nemececkje), részeges (a postás a Gion-novellában és *Gyigymóka* apja), együgyű (*Gyigymóka*), kis veres (Fränkel az *Ákombák tanár úr* egyik szereplője), a Mándy-szöveghez tartozó illusztráció, Mounia Dadi *A két szófa* című festményén szemüveges kislány

nyújtózik végig az ágyon. A szövegekben egyetlen invalidus személy fordul elő, a béna harcfi a *Családi körben*.

ÖSSZEGZÉS

A tankönyv tananyagának tartalmával, felépítésével, illusztrációs bázisával a tanuló személyiségére hat: munkára, rendszerességre, erkölcsi szabályokra, normákra, pozitív életszemléletre nevel, érzelmi és akarati hatásokat vált ki, fejleszti a kreativitást. (KARLOVITZ 2001: 82.) A nemek iskolai szocializációjában, a nemi sztereotípiák kialakulásában a tankönyvnek mint szocializációs faktornak jelentős funkciója van. A tankönyvek az ismeretkialakítás, a készség- és képességfejlesztés mellett a rejtett tanterv részeként társadalmi értékeket, elvárásokat is közvetítenek. A rejtett tanterv elemeinek „feladata az is, hogy reális képet szolgáltatassanak a világról és a létező társadalomról. A tankönyvekben bemutatott világ hozzájárulhat ahhoz, hogy a gyerekekben kialakult sztereotípiák megerősödjenek, kioltódjanak, vagy esetleg újak alakuljanak ki”. (KERESZTY 2005) Azok a vizsgálatok, amelyek az iskolai tankönyvekben a társadalmi nemek reprezentációját, a családmodelleket, a nő- és férfikép, illetve a társadalom ábrázolását kutatták, azt mutatják, hogy a tankönyvi modellek, minták nem a valós életet, hanem egy adott társadalom nemi sztereotípiákon alapuló értékrendjét tükrözik. Az általános iskolai olvasókönyvek szociológiai szempontú vizsgálata kimutatta, hogy a szövegek hamis képet festenek a valóságról, sztereotip patriarkális szocializációs mintákat mutatnak be, ezáltal rejtetten megerősítik a nemek társadalmi és családi szerepére vonatkozó képzeteket (az adott társadalomban milyennek kell lennie a férfinak és a nőnek, hogyan kell éreznie, viselkednie, megjelennie). Az viszont, ha a tankönyvben más van, mint a valóságban, jelentős nevelési konfliktust okozhat, a diák ugyanis megkérdőjelezheti minden más információ hitelességét is, ha mindennapi életben mást tapasztal, mint ami a tankönyvben áll. (ÁBRAHÁM, 2001: 373–374.) Annak ellenére, hogy a tankönyvkészítő munkáját több mint száz társadalmi, politikai, ideológiai, oktatáspolitikai, szociológiai, tudományos, nevelési, pedagógiai, pszichológiai, nyomdai, szubjektív stb. tényező (KARLOVITZ 2001:58–74.) befolyásolja – és itt nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt sem, hogy a tankönyv a tantervkészítők által a tantervben meghatározott tananyagot tartalmazza –, és hogy a szociológiai követelmények, szempontok csupán egy tényezőcsoportot képeznek a tucatnyi közül, figyelembe kell venni azt, hogy a gyerekekre érzelmileg erősen hat a tantervkészítők/tankönyvszerzők által konstruált világ. Ezért nagyon is indokolt odafigyelni, milyen szemléletet képviselnek tankönyveink, és miként alakítják a diákok gondolkodásmódját, életszemléletét.

IRODALOM

- ÁBRAHÁM ISTVÁN 2001. *Tankönyvpiac és tankönyvellátás.* = Csapó Benő – Vidákovich Tibor szerk.: *Neveléstudomány az ezredfordulón.* Budapest, 367–376.
- BENGI LÁSZLÓ 1998. *Önreflexív prózatechnika és polivalens jelentésstruktúra Kosztolányi Dezső Házi dolgozat című novellájában.* = Kulcsár Szabó Ernő – Szegedy-Maszák Mihály szerk.: *Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről.* Budapest, 224–227.
- CS. CZACHES ERZSÉBET–LESZNYÁK MÁRTA–MOLNÁR EDIT KATALIN 1996. *Lányok és nők a kötelező olvasmányokban, tankönyvekben.* *Educatio*, 3. sz., 417–430.
- DÁLNOKINÉ PÉCSI KLÁRA 2001. *Családkép a kisiskolások tankönyveiben.* *Új Pedagógiai Szemle*, 1. sz., 100–104.
- DÁRDAI ÁGNES 2002. *A tankönyvkutatás alapjai.* Budapest – Pécs.
- HÁBER JUDIT 1980. *Tankönyvszagú világ.* = Háber Judit–H. Sas Judit: *Tankönyvszagú világ.* Budapest, 27–64.
- H. SAS JUDIT 1980. *Milyen legyen a férfi, a nő, a család? Modellek az általános iskolai olvasókönyvekben.* = Háber Judit–H. Sas Judit: *Tankönyvszagú világ.* Budapest, 65–115.
- JARIĆ, ISIDORA 2002. *Rodni stereotipi.* = Nova srpska politička misao, Posebno izdanje 2. 5–19.
- KARLOVITZ JÁNOS 2001. *Tankönyv – elmélet és gyakorlat.* Budapest.
- KATONA IMRE 1999. *Népköltészetünk műfajainak nemek közötti megoszlása.* = Küllös Imola szerk.: *Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és a folklórban.* Budapest, 95–102.
- KERESZTY ORSOLYA 2005. *A társadalmi nemek reprezentációjának vizsgálata tankönyvekben.* *Elektronikus Könyvtár és Nevelés* 2005/3. http://www.tanszertar.hu/eken/2005_03/keresztzy.htm
- LIGETI CSÁKNÉ 2001. *Miért más? Első osztályos olvasókönyvek összehasonlítása.* = *Új Pedagógiai Szemle*, 1. sz., 89–99.
- MARKOVIĆ, CUPAC 2003. *Smije li žena u udžbeniku igrati nogomet?* = *Novi List*, 2003.07.19. www.novolist.hr
- SZABÓ LÁSZLÓ TAMÁS 1988. *A „rejtett tanterv”.* Budapest.
- THUN ÉVA 1996. *„Hagyományos” pedagógia – feminista pedagógia.* = *Educatio*, 3. sz., 404–416.
- TREBJEŠANIN, ŽARKO 2002. *Stereotip o ženi u srpskoj kulturi.* = Nova srpska politička misao, Posebno izdanje 2. 91–105.

The Textbook as a Socializational Factor

Textbooks are carriers of social content, relations and values. Their development is closely connected to the prevailing social relations and their change leads to a paradigm shift in textbooks. Textbooks also play an important role in the sex-role socialization or the formation of sex-role stereotypes. In my study I examine textbooks as socializational factors, using content analysis, a research method of textbook theory. The subject of the research is the analysis of two Hungarian reading-books used in the fifth and the sixth grades of elementary school. The viewpoints grouped according to the topics are the following: the presence – invisibility of women, the work and vocation of men and women, their role in the family and household, the circle of their activities at work and off work, and the male and female images in the textbooks.

Keywords: textbook analysis, reading-books, representation of the sexes, hidden syllabus, stereotypes, socialization

Gazsó Hargita

AZ IRODALOM ÉS A JOG
DIFFERENCIÁLÓDÁSA JÓSIKA MIKLÓS
A SZEGEDI BOSZORKÁNYOK CÍMŰ
REGÉNYÉBEN (I.)

*Differentiation between Literature and Law in the Novel
A szegedi boszorkányok by Miklós Jósika (I)*

Jósika Miklóst a boszorkánytéma ihlette meg, mint általában a romantikusokat, akik a civilizálatlan vidékben keresték a helyi színeket. Jelen dolgozat történeti-szociológiai aspektusból tekinti át a témát a magyarországi boszorkányperekre fókuszálva, azon belül is a szegedire.

A szegedi boszorkányok c. regényben az elbeszélő a hiteles periratok köré fordultos történetet kerekített, valamint bemutatta a babonával szembeszálló morált.

A kriminalista irodalmi hullámba sorolható a kötet, hiszen rejtvényfejtéshez hasonlatos nyomozási modellt követ, mely szerint a gyanakvás, a rejtély a strukturáló elv. A független nézőpont és a késleltető eszközök is ezt a mintát segítik.

A német romantikus regényekből átkerült gyermekcsere, gyermeklopás motívumát látványos fordulatokkal konstruálják az önelemző magatartású szereplők.

Kulcsszavak: romantikus regény, boszorkányperek, gyermeklopás, nyomozási modell, morális-tanító célkitűzés

1. Elméleti megközelítések. Történelmi színezetű a romantikánk kezdeti szakasza, mivel a nacionalizmus élesedésével a történeti érdeklődés is megerősödött. Oly módon kapcsolódnak a múlthoz a történelmi regények, hogy a jelennek szóló tanulság, a példázat-jelleg kap bennük hangsúlyt. „...Az egzotizmus, a természet iránti nosztalgia, a primitív népek életének idealizálása, s egyéb ilyen mozzanatok beletartoznak abba a világképbe, amelyet a kor művelt világpolgára a maga számára kialakított, s amelynek érdeklődésbeli és izlésbeli lecsapódása romantikus motívumok formájában jelentkeznek.”¹ A történelmi témák szomszédságában és velük összefonódva jelennek meg a mesei motívumok, ahogyan ez Jósika Miklós *A szegedi boszorkányok* c. regényében is tapasztalható.

Fenyő István *A magyar romantika jellegéről* tartott vitában kiemelte, hogy a jelzett időszak az első olyan irányzat irodalmunkban, amely az alsó rétegek problémáira is figyelmet fordít. A felvilágosodás idején már Voltaire-nél, Diderot-nál, Rousseau-nál is előbukkant a primitív társadalmak és problémák feltérképezésére való törekvés. Szegedy-Maszáik is rámutatott arra, hogy a helyi szint a civilizálatlan vidékben kereste a romantikus. Ennek ellenére kevés olyan

¹ Wéber Antal : A magyar romantika jellegéről. = It, 1971., 4. sz., 846.

alkotás született, amely a misztikus hagyományokból merítene. Ha elfogadjuk Rousseau állítását, miszerint a nemzetjellemet legjobban a vidék helyi értékeiben lehet fölfedni, megállapíthatjuk, hogy Jósika lesújtó képet nyújt az 1700-as évek eleji magyar közviszonyokról.

„Az összehasonlító kutatás legtekintélyesebb művelője, Wellek szerint három ismérve van a romantikának: a képzelet a költészetfelfogásban, a természet a világszemléletben, végül a jelkép és a mítosz a stílusban.”² Ezek persze csak kölcsönhatásukban számíthatnak megkülönböztető jegyeknek. Mezei József is amellett érvel, hogy messzi vidékek embereinek sorsában tükrözteti a romantika a kor kérdéseit, és ezért mindig felfedezhető benne a néprajzias jelleg.³

2. *A boszorkánytéma irodalmi megnyilvánulásai.* A boszorkányok a démoni erő, a gonoszság főként női megtestesítői. A démonoktól, az ördögöktől kapják mágikus hatalmukat, amellyel természeti erőket tudnak befolyásolni, valamint rontó varázserőt birtokolnak. A mitológiában Hekatéként, Kirkéként is megjelenik alakjuk, továbbá számos világirodalmi alkotásban: Shakespeare *Macbeth* c. drámájában a végzetes sors irányítói a boszorkányok és úrnőjük, Hekaté; majd Goethe *Faustjában* is megelevenedik egy boszorkányszombat. Bulgakov *A Mester és Margarita* c. regényében a főszereplő varázskénőctől válik boszorkánnyá. A magyar szépirodalom remekei is bővelkednek a boszorkányok megjelenítésében. Gondoljunk csak Vörösmarty Mihály *Csongor és Tündéjének* Mirigyére, vagy Petőfi Sándor *János vitézében* Iluskának a mostohájára.

Jósika Miklóst is a boszorkánytéma ihlette meg. Az 1830-as évektől hallatlan bőséggel írta regényeit, 1848 után kilencven kötete jelent meg, többek között a három kiskötetes *A szegedi boszorkányok* című is, melynek ötlete szegedi tartózkodása alkalmával fogalmazódott meg 1849-ben, százhuszonegy évvel a szegedi boszorkányégetések után. A történeti forrásokat és a boszorkányperek anyagát tanulmányozta. 1854-re készült el a regény, és tíz évvel később német nyelven is megjelent *Die Hexen von Szegedin* címmel felesége fordításában. „A hatvanadik éve körül járó író a szükségétől is kényszerítve sokatíróvá lesz, s munkáin mind kevesebb műgond s a sietségnek mind több nyoma látszik.”⁴ Szegedy-Maszák szerint a romantikus művészre az elhivatottság, a megszállottság, a küldetésudat jellemző.⁵

² Szegedy-Maszák Mihály: „Minta a szőnyegen”. A műértelmezés esélyei. – Budapest : Balassi Kiadó, 1995, 120.

³ Mezei József: A magyar regény. – Budapest : Magvető Könyvkiadó, 1973, 170. o.

⁴ Szinnyei Ferencz: Jósika Miklós. – Budapest : Magyar Tudományos Akadémia, 1915, 42. o.

⁵ Szegedy-Maszák Mihály: A romantika: világkép, művészet, irodalom. In: Romantika: világkép, művészet, irodalom. (Szerk. Szegedy-Maszák Mihály, Hajdu Péter). – Budapest : Osiris, 2001, 12. o.

A regény elemzése előtt mutassuk be, hogyan alakult ki a boszorkány-képzet Európában, mit értünk rajta, milyen hiedelmek kapcsolódnak hozzá, hogyan lettek belőlük bírósági perek.

3. *A boszorkánytéma világtörténeti-szociológiai áttekintése.* Carl G. Jung a boszorkány-képzetet az anima, vagyis a lélek női eleme sötét oldalának megtestesüléseként értelmezte. Az egyház állítása szerint szerződést kötöttek az ördöggel a boszorkányok. Ők a sátán harcosai. A csodadoktorokat, a bábákat, a füvesasszonyokat sokszor illették a boszorkányság vádjával, főleg, ha sikertelen gyógyítást végeztek, vagy maradandó testi bajt okoztak. Gustav Henningsen elmélete szerint bűnbak-funkciója van a boszorkány-képzetnek, azaz nem Isten büntetéseként élük meg az emberek a vétkeikből származó bajokat, hanem a Gonosszal szövethető személyek rosszindulatú támadásainak vélik őket. Az 1930-as években Edward Evans-Pritchard, neves szociálintropológus, Észak-Afrikában kutatva alkotta meg az elméletét, miszerint a boszorkányságnak két alaptípusa van: az ártó varázslat (sorcery), amelynél a rítusok tanulhatóak, és van a boszorkányság (witchcraft), amely veleszületett képességek és a kártékony alkat kombinációja.

A boszorkányüldözés a megoldhatatlan családi, szomszédági, közösségi ellenségeskedésekből adódó konfliktusokból alakult ki. A 13. században terjedt el az inkvizíció, amely bírósági vizsgálódásokkal kutatta föl a hitbéli eltévelyedéseket, az eretnekséget és a vizionáriusokat. A kora újkor képzeletvilágát hatalmában tartotta a boszorkányszombat mitológiája, amelyet többek között Hans Baldung Grien is megörökített több metszetén. A boszorkányüldözések, a vádaskodások mindig olyan időszakban szaporodtak el, amikor természeti katasztrófák váltották egymást: éhínségek, aszályok, járványok. Az inkvizíció több dolgot (természeti csapást, betegséget, bűncselekményt, koraszülést, meddőséget) a boszorkányoknak tulajdonított. Az 1480-as években két egyházi főinkvizítor nevéhez, Jacobs Sprengerhez és Henrich Kramerhez kapcsolódott a híres *Malleus Maneficarum* („Boszorkányok Pörölye”) c. munka. E könyv alapján folytatták a boszorkányoknak hitt emberek vallatását, a boszorkány-perek kivizsgálását. A feudalizmus bomlásakor elvesztett földeket is az ördög seregeinek előretörésével magyarázta az egyház a parasztoknak. A 15. század elején tűnt föl először a boszorkányok repülésével kapcsolatos hiedelemvilág, azaz a seprűnyélen repkedő boszorkány motívuma. Érthetetlen, hogy az európai civilizáció fénykorában, a 15–18. században, hogyan kerülhetett sor negyvenötven ezer szerencsétlen áldozat, főként nők máglyán való megégetésére, fölakasztására. A boszorkányperek vádlottjainak 80 százaléka nő volt. Ezt a magas számot annak tulajdonítják, hogy a gyógyítás hagyományos népi tudománya női mesterség volt, s a gyógyítók közül kerültek ki a javasasszonyok. Továbbá a női alakhoz hozzájárult még Diana istennő antik mítosza, valamint az a hit is, hogy a sátán hamarabb el tudja csábítani a nőket. Köztudottan nőellenes, nega-

tív sztereotípiát keringett a középkorban. A 16. század folyamán a reformáció hozzásegített a boszorkányvádaskodások terjedéséhez, Luther Márton és Kálvin János is kíméletlen harcot folytattak ellenük. A reformáció eltörölte a „fehér mágiát”, az egyházi áldást és átkot, így az emberek nem érezték magukat védve a boszorkányok rontásától. A 17. századig elhúzódó vallásháborúk, a kétféle felekezet hívei közötti harc új lendületet adott az üldözéseknek. Még a tudós bírák is elhitték a boszorkányok veszélyességét. A 18. századtól érezhető volt a felvilágosodás szele, mégis történtek furcsaságok Magyarországon is.

4. *A magyarországi boszorkányperek.* Az általános európai boszorkányüldözések részeinek tekinthetők a magyarországi boszorkányperek. Könyves Kálmánhoz fűződik az a törvényünk, amely elsőként kimondja, hogy „A nem létező boszorkányok ügyében ne legyen eljárás”. Ez a törvény azonban nem vonatkozik a maleficusok büntetésére, akiket varázslással, rontással vagy méregkeveréssel gyanúsítottak. A vádak egyik fontos típusa a szomszédsági konfliktusból eredt, a másik viszont a főúri udvarokra jellemző örökségi, családi viszályokból, ez esetekben a győztes fél tartott a legyőzött ellenfél „mágikus bosszújától”. Legfőképpen az egyházszakadás utáni időre esik a boszorkányperek számának növekedése, azaz a katolikus és protestáns egyház elkülönülésének időszakára. A magyarországi boszorkányperek 15–18. századig tartó időszakát Pócs Éva és a Néprajzi Kutatóintézet vizsgálta. A hivatalos periratok, jegyzőkönyvek túlnyomó többségében folytonosan ismétlődtek a szövetségre, a sabbathra vonatkozó kérdések. Rengeteg koholt vádat véltek felfedezni a kutatók. Nem az inkvizítorok rendezték a pereket, hanem a városi vagy a vármegyei bíróság. A legrégebbi magyarországi boszorkányper 1565-ben Kolozsvárott zajlott le.

Az üldözések centruma Debrecen és Erdély volt, majd a 18. század elején az Alföld egykori hódoltsági területeire terjedt át, ahol a Rákóczi-szabadságharc leverése után félelmetes méreteket kezdett ölteni a perek száma. *A magyar néprajz* felsorolja azokat a vonásokat, amelyek tipikusan a magyar boszorkányperekre voltak jellemzők: többek között megemlíti, hogy aki bizonyítani tudta magáról, hogy ő táltos, nem pedig boszorkány, azt fölmentették, továbbá főleg bábaasszonyokat vádoltak, és azt tartották róluk, hogy a Gellért-hegy a gyülekezőhelyük, és ott megrontják az embereket. Az időjárással kapcsolatos praktikák is gyakran fölmerültek a jegyzőkönyvekben. A 18. században Ausztriából érkeztek kiküldött vizsgálóbírók, így a nyugatiakhoz kezdtek hasonlítani a boszorkányperek.

Pánikserű boszorkányüldözés egy alkalommal volt Magyarországon. 1686-ban szabadult föl Szeged a török hódoltság alól, rengeteg csavargója és koldusa volt, valamint a magyarok és az újonnan betelepült németek, szerbek, horvátok között mindennapos volt az összetűzés. A papok a nép bűnét emlegették a szárazság kiváltó okaként. 1709 és 1713 között pestisjárvány pusztított, 1712-ben árvíz öntötte el a vidéket. Aszályos évek követték egymást az 1720-as években, kiürültek a magtárak. Az 1728-as szárazságkor meggyanúsították a boszorkányo-

kat, hogy „egy akó pénzért hét esztendőre eladták az esőt a töröknek”. Kőkényné Nagy Anna nevű bábaasszony kulcsfigurája volt a szegedi boszorkánypereknek. A nagy szárazság idején kiderült róla, hogy a szent ostyát varázslásra, gyógyításra használta. Vallomásra kényszerítették, s ő azt bizonygatta, hogy egész katonai szervezetük van a boszorkányoknak: kapitányuk, hadnagyuk, strázsamesterük, dobosuk. Valamint igazi boszorkányszombatot (sabbathot) ültek, szerződést kötöttek az ördöggel, az újonnan érkezőknek meg kellett tagadni a keresztény hitet, majd az ördög szennyvízzel megkeresztelte őket, és jelet tett a testükre. Ezután a fekete orgia következett, ennek során semmiféle tilalmat nem vettek figyelembe. Először megcsókolták az ördög homlokát, a farát, majd emberi alakban közösködtek vele. Társait is megnevezte: füvesasszonyokat, koldusokat és a város egyik leggazdagabb emberét, a 82 éves Rózsa Dánielt. Őt vallotta az ördögi szövetség kapitányának, e vallomás a per koncepciójára jellemző bizonyíték, hiszen Rózsanak sok ellenlábasa lehetett, mivel juhászlegényből lett főbíró, valamint a pozsonyi országgyűlésen a város képviselője volt. Sokan azt hitték, varázslással tett szert a nagy vagyonra. Kőkényné szerint ő adta el a törököknek a csapadékot. A boszorkányüldözések fő mozgatórugója a német bírójelölt, Podhradszky György volt; nem hiába vált tehát főgyanúsítottá az előző bíró. Egy nyugati mintájú bírósági kézikönyvet használtak, módszeresen követték a kínvallatást a szadista bírók. Először meztelenre vetkőztették a gyanúsítottakat a kínzókamrában, súlyokat akasztottak a lábukra és felhúzták őket egy kötélre. Ha nem vallottak, korbácsütést kaptak, létrához kötözték őket, majd tüzes vassal égették a testüket. Ezután következett a vízpróba. Azt tartották, hogy a boszorkányok nem süllyednek el a vízben, ezért összekötözték a kezüket, a lábukat, és vízbe vetették őket. Voltak, akik vízbe fulladtak, ők voltak az ártatlanok, a felszínen maradtakat további kínzásra fogták. Ha egy per a vízpróbaig jutott, nem sok esélye maradt a vádlottnak a megmenekülésre.

A kínvallatás alapelve az, hogy csak a bűnösség kimondása „igaz”. Az ártatlanság nem mondható ki, „bizonyításának” egyetlen módja a kínzás átvészélése. Minden Kőkényné által gyanúsított vádlotton találtak stigmát, ellenük 1728. június 26-án meg is hozták az „élve elégettessék”, a „viva cremetur” ítéletet. Három máglyarakásra kötözték föl összesen tizenkét embert, hat férfit és hat nőt, és megégették őket. Azóta hívják ezt a részt Szegeden Boszorkány-szigetnek. Negyven vádlott ellen indult per 1728 és 1744 között, ezek közül tizennyolc égett meg. 1756-tól elrendelte Mária Terézia, hogy a helytartótanácsához kell fölterjeszteni az ítéleteket ellenőrzésre, és később meg is szűntek a perek.

5. *A mű születése.* Ezt az esetet tanulmányozta Jósika Miklós is, amikor Szeged után Brüsszelbe költözött feleségével, Podmaniczky Júliával. Heckenast Gusztáv küldte utánuk a szegedi történeti forrásokat, a jegyzőkönyveket. Erre maga az elbeszélő is utal a regény Bevezetésében, egy „bizonyos régi levélgyűjteményre (ezt küldhette neki Heckenast), »mellynek érdekes foglalata szoros

összekötetésben van a múlt század első felében folyt szegedi boszorkány-pe-
rekkel”⁶. Dömötör Edit tanulmánya⁷ szerint a Jósika-regény megidézi mind a
periratok előadását, mind a babonával szembeszálló morális-tanító célkitűzést.
Bán András hívja föl a figyelmet arra, hogy Jósikának nagyon fontos volt re-
gényírásai előtt nemcsak a kort tanulmányozni, hanem az adott tárgykört, ha
kellett, még hely- és néprajzi belemélyedéssel is.⁸ Jósika célja az lehetett a re-
gény megírásával, hogy bemutassa a babonával szembeszálló morált, valamint
a hiteles periratok köré egy fordulatot történetet kerekítsen. A műben a Futaky
és a Mártonváry család ádáz küzdelmében mutatja be a vérbosszú régi szokását.
A hiteles történet csak a bevezető részre, a boszorkányok megégetésének bemu-
tatására korlátozódik, a többi Jósika képzeletében született és nyugodtan nevez-
hetjük a romantikus regény mintapéldányának. A műben megjelenik öngyilkos-
ságot elkövető szerelmes, bosszúéhes apa, ellopott ikerpár, s van gyermekcsere
is. Történetileg hiteles szereplő Rózsa Dániel, az egykori szegedi főbíró, akit a
regény mint bűbájost, a boszorkányok első emberét, az ördögök főkapitányát
mutatja be. Az elbeszélő a szereplők szájába adja a saját véleményét a boszor-
kányüldözésről: „...ha a nemes tanács nem ítéli el őket, a nép veri őket agyon
egytől-egyig. Ha itt akármelyik pimasz uccagyerek rámondja valakire, hogy bo-
szorkány, az annyi, mintha már égne”⁹. A kínzatról ezt írja: „...nem tudták
elviselni a kínzás fájdalmait és a karón, melyre őket a vallató bíróság három
órán át ültette, mindent vallottak, amit ezek hallani akartak, és a szájukba ad-
tak”¹⁰. Több halálraítélt dacos közönyösséggel nézett szembe a máglyán való
megégetéssel, mert azt tartották, hogy amikor majd a hóhérok meggyújtják a
máglyát, abban a pillanatban ki fogja őket menteni és cserélni a sátán. A kora-
beli perekről így vall az elbeszélő: „Tudjuk, hogy ebben az időben s általában a
boszorkánypöröknél a tanúk kihallgatása pusztá formáság volt, mely néha ma-
gukra a tanúkra is veszedelmes következményekkel járt, mert azonnal maguk
is gyanúba jöttek, mihelyt a legkisebb szánalmat árulták el a vádlottak iránt. A
kínzás volt úgyszólván az egyetlen sikeres vallatási mód. Ez volt az oka, hogy
minden boszorkányperben a legtöbbször saját vallomásaik alapján ítélték el a

⁶ Péter László: Jósika szegedi boszorkányai. In: Mesterek, tanítványok. Ünnepi tanul-
mánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére. (Szerk. Szajbély Mihály) – Budapest :
Magvető, 1999. 417.

⁷ Dömötör Edit: „E tiszta szívből származott vallástételt adá”. = Jelenkor, 2006, 46. évf., 9.
sz., <http://jelenkor.net/main.php?disp=disp &ID=1074>

⁸ Bán András: Jósika Miklós élete és írói működése. – Pozsony–Bp., ?, ?.

⁹ Jósika Miklós: A könnyelműek, A szegedi boszorkányok. Budapest: Fővárosi Könyvki-
adó Rt., 1929. 132.

¹⁰ Jósika M.: i. m. 136.

vádlottakat.”¹¹ A regény további fejezeteinek kevés közül van a hiteles történelmi tényekhez, mégis detektívregényekkel vetekedő fordulatokkal próbálják kideríteni a boszorkányégetéshez vezető utat.

6. *A rejtélyes rend.* A bűnügyi regények nemcsak a bűnnel, hanem „adott jogrenden belül büntetendő cselekménynek minősített tényekkel ragadják meg a figyelmet”¹². A nyomozás a rejtvényfejtéshez hasonlít. A nyomozás modelljét, paradigmáját William W. Stowe állította föl. Dömötör Edit arról ír, hogy ebben a regényben is fölfedezhető a *Kriminalgeschichték*, a német nyelvből fordított bűnügyi novellák nyomai. „A *Kriminalgeschichtében* abban az értelemben van szó »nyomozásról«, hogy az elbeszélő – a rövid vagy lábjegyzetes kerettörténet általi – előadása szerint a periratokat olvasva kívánja a tettes életében azt a mindig esetlegesként megalkotott mozzanatot megragadni, melynek hatására bűnözővé vált.”¹³ Dömötör a *Kriminalgeschichte* hagyományával próbálja megfejtetni a jelen regényünk értelmezési kontextusát, amelyben az irodalom és a jog differenciálódik. Feltűnően sok jegyzetet találunk a műben, amellyel Jósika szokásokat, hiedelmeket, hagyományokat, emlékiratokat, periratokat, történelmi mozzanatokot magyaráz meg. Az elbeszélő a regény indításakor leszögezi, hogy akiket nem érdekel a jogi problematika, a boszorkányságról való fejtegetés, azok hagyják olvasatlanul az első oldalakat. Két különálló rendszerként fogja föl az irodalmi művet és a jogi kérdéseket, e kettőnek összekapcsolását úgy oldja meg, hogy a kettő közötti feszültséget, a fiktív mozzanatokét és az „ügyirat szerinti” közlését bontakoztatja ki a befogadásban. A 19. század derekán egész Európán végigsöpört egy kriminalista irodalmi hullám, amely erős visszhangra talált magyar földön is. Jósikától több tucat művet találhatunk, amely igyekszik kielégíteni az átlagolvasó vonzalmát a bűnügyi rejtelmek iránt.

(Folytatjuk)

¹¹ Jósika M.: i. m. 170.

¹² Hegedűs Géza: A bűnügyi irodalomról. = Nagyvilág, 1961., 5. sz., 698.

¹³ Dömötör Edit: „E tiszta szívből származott vallástételt adá.” = Jelenkor, 2006, 46. évf., 9. sz., <http://jelenkor.net/main.php?disp=disp&ID=1074>

Differentiation between Literature and Law in the Novel
A szegedi boszorkányok by Miklós Jósika (I)

Miklós Jósika was inspired by the topic of witches, as was often the case with romantic authors who were looking to find local colours in the uncivilized provinces. The present paper looks at the topic from a historical and social aspect by focusing on witchcraft trials in Hungary and within this, the trial at Szeged.

In his novel *A szegedi boszorkányok (The Witches of Szeged)* the story teller developed a fictional story from authentic records of a case, and also, presented morals opposing superstition.

The book could be included into the wave of criminalistic literature, since it follows an investigation model, similar to solving riddles, whose structuring principles are suspicion and mystery. The model is aided by the independent viewpoint and means of delay.

The characters whose attitude is self-analysis construct and shape with spectacular turns the motives of the exchanged children and the kidnapping of children taken from romantic German novels.

Keywords: romantic novel, witchcraft trials, kidnapping of children, investigating model, moral objectives

Hajnal Anna

AZ „EMBER TRAGÉDIÁJÁTÓL” A KIBERTÉRIG

From the “Tragedy of Man” to Cyberspace

Madách Imre főműve, *Az ember tragédiája* a létezés végső kérdéseire úgy keresi a választ, hogy témáját a világkeletkezésről alkotott vallásos elképzelés, a bibliai mítosz ismert képzetéből kiindulva egy történeti és futurológiai, sőt sci-fi-elemeket is hasznosító jelensorral igyekszik a maga teljességében ábrázolni. A mű fantasztikumában ugyanis azt a teljességet fedezhetjük fel, amely által a valóságos történelem kiegészül a hiányzó alternatívával (az elképzelt jövővel). A kérdés azonban mindvégig ugyanaz marad: mire ment az emberiség tudásvágyával, eszméivel, és képes-e korrigálni a teremtés hibáját, az emberi természet rossz konstrukcióját, amely ugyan változó, de tarthatatlan társadalmi formákat eredményez.

Kulcsszavak: mítosz, történelem, futurológia, kibertér, sci-fi, fantasy.

BEVEZETÉS

Kevés olyan műve van a világirodalomnak, amely olyan átfogó és egyetemes módon mutatná be az emberiség útját a bibliai ősidőktől kezdve a történelmi korokon át az elképzelt, előrevetített jövőképig, mint Madách Imre fő műve, *Az ember tragédiája* (a továbbiakban: *Tragédia*).

Dolgozatom célja annak vizsgálata, hogy egy olyan irodalmi mű, mint amilyen Madách drámai költeménye vagy inkább „lírai drámája”¹, amely általában az emberi létezés értelmezésével és értelmével foglalkozik, mégpedig térben és időben elképzelt utazás formájában, a maga összetett, komplex mivoltában, mennyire tekinthető olyan tudományos-fantasztikus műnek, sci-finek, esetleg fantasynek², amely úgy játszódik a főhősök álmában, hogy annak minden fantasztikus eleme végül racionális magyarázatot kap, és a narráció keretétül szolgál.

¹ Szegedy-Maszák Mihály szerint „kevert műfajú alkotással állunk szemben, mely lírai drámának lenne nevezhető” (Szegedy-Maszák 1980, 319).

² „A fantasztikus műfajok közül a fantasy építkezik legközvetlenebb és leglátványosabb formában az emberiség elvesztett kollektív misztikus gyermekkorának emlékképeiből. [...] A sci-fi alapproblémája a »hol nem lesz?«, a fantasyé a »hol nem volt?« kérdése. / A sci-fi főhőse a kozmonauta és a tudós, a fantasyé a harcos és a mágus. A kozmonauta csillagközi harcos, a tudós technokrata mágus. A kozmonauta és a harcos a tér titkait kutatja, a tudós és a mágus az időt faggatja minduntalan.” (Beregi 2002)

Az ilyen jellegű elemzést – feltételezésem szerint – elsősorban az indokolja, hogy Madách műve – bár nem epikus³ – valójában a létezés végső kérdéseire úgy keresi a választ, hogy témáját a vallásos világkeletkezés, a bibliai mítosz ismert képzetéből kiindulva egy történeti és futurológiai, sőt sci-fi-elemeket is hasznosító jelenetsor révén a maga lehető teljességében igyekszik ábrázolni.⁴ A színek változnak, a kérdés azonban mindvégig ugyanaz marad: mire ment az emberiség tudásvágyával, eszméivel, és hogy képes-e korrigálni a teremtés hibáját, az emberi természet rossz konstrukcióját, amely ugyan változó, de tartóhatatlan társadalmi formákat eredményez.

Végül a futurológiai témájú jelenetekig jutunk el: a falansztervilágig, sőt, egy villanásnyi időre a főhősökkel sétát is tehetünk az űrben, hogy azután a kihűlő Nap alatti, faggyal, jéggel borított eszkimószínnel minden illúzióinkat elveszítsük.⁵

Kuczka Péter szerint a magyar sci-fi körvonalai Madách művében is kibontakoznak: „Az ember tragédiájának falanszterjelenetében a természettudomány, a pragmatizmus irányította világ félelmetes vízióját vetíti előre, az űrjelenet a földről elszakadni kívánó, magasba törő ember vágyát fogalmazza meg.”⁶ Hubay Miklós pedig nem kevesebbet állít a *Tragédia* űrjelenetéről szólva, mint hogy „[m]inden aktualizálás nélkül mondhatjuk: Ádám és Lucifer űrutasok lettek. Élményeikre nem hiszem, hogy rácáfolnának a mai és a holnapi űrutaskollégák”⁷.

Az eddig elmondottak összegezése és későbbi vizsgálódásaim szempontjából is fontos rögzíteni, „hogy mítosznak és történelemnek az álom a közös nevezője a *Tragédiában*, így vált végső soron lehetővé Madách számára, hogy mind a múlt-mítoszt, mind pedig a »jövő-mítoszt« szimbólumokká képezhesse át, és egy ilyen »halmazállapotban« leljen költői felhasználásának nyitjára, hiszen a történelem is főképpen példák és jelképek formájában létezett Madách szemében”⁸.

Madách ezekkel a példákkal, jel- és jövőképekkel, azaz az emberi szellem „szimbolikus formáival” (a mítoszok, a nyelv, a művészet, a vallás, a történelem, a tudomány segítségével)⁹ igyekszik megragadni ábrázolt világát, s bár gyakran úgy érezzük, hogy főhőse, Ádám lassan minden oltalmazó eszközét és

³ S. Sárdi Margit a tudományos-fantasztikus irodalom tematikáját összegezve tárgyalásából a művek egy része azért került ki, mert „nem [volt] epikus” (S. Sárdi 2003a, 3).

⁴ Vö. Lengyel 1979.

⁵ A *Világirodalmi lexikon* meghatározása szerint a science fiction, azaz a sci-fi „a tudomány és technika eredményeire alapítva a *kalandirodalom* cselekményének helyszínét – többnyire – a világűrrel bővíti, időpontját a jövőbe helyezi”, de „fantasztikuma ellenére a realitás látszatának megőrzésére törekszik” (Szerdahelyi 1991, 695).

⁶ In: Szerdahelyi 1991, 697–698.

⁷ Hubay [1964] 1983, 361–369.

⁸ Bori 1985, 62.

⁹ Vö. Hankiss 2006, 104.

szimbólumát elveszíti, végül mégis visszatalál elvesztett hitébe és elveszettnek hitt mítoszaiba, amelyek hálából meg is védik őt az öngyilkosságtól. Mert akik elveszítik hitüket és mítoszaikat, azoknak nincs már sem múltjuk, sem pedig jövőjük. Számukra az emberi történelem befejeződött, s az üres jelenben, az értelmetlen időtlenségben élnek éppúgy, mint Samuel Beckett *Godot-ra várva* című drámájának két hőse a sivár pusztává vált Édenkertben.¹⁰

A TRAGÉDIA ÉS A TUDOMÁNYOS-FANTASZTIKUS IRODALOM

S. Sárdi Margit definíciójából kiindulva, mely szerint „[a] tudományos-fantasztikus irodalom... ma még nem létező vagy föl nem ismert problémákkal foglalkozik, s azokra racionális megoldást kínál, vagy fordítva, létező, fölismert problémákkal foglalkozik, s azokra nem létező, de racionális megoldást kínál”¹¹, a *Tragédiát* abból a szempontból tekinthetjük e műfaj részének, hogy benne Madách arról fest képet, ahogy a XIX. század tudománya és ő maga is látja azt a jövőt, amelynek műben megjelenő virtuális valósága a szerző korának sajátos tükrözése, és amelynek megítélése csakis a művészi hitelesség alapján történhet. Az irodalomtörténet-írás ugyanis mindig abból indul ki, hogy a megszületett irodalmi mű a megírás idejének valóságára nézve hordoz-e üzenetet egy igen bonyolult előre- és visszautaló rendszer egyetlen kikristályosodott pontjaként. Épp ezért a *Tragédia* nem témájával, hanem mindenekelőtt üzenetével kapcsolódik a jelen valóságához, hiszen az általa ábrázolt valóság nem létezik, a létező valósághoz való kapcsolata ezért az ábrázolt valóságban van kódolva.

A mű keletkezésének idejét¹² nézve a főhősök virtuális *utazása a múltból a jelenbe*, majd a *jelenből a jövőbe* tart, hogy azután ismét a *jövőből a múltba* vezessen vissza, követve a sci-fik jól ismert játékát az *idővel*, a *térrel*, a *tudattal*, valamint alkalmazva a műfaj *jövőkép-megfogalmazásának*, az *idegen civilizációk* és a „*rém*”¹³ *ábrázolásának* a technikáját is.

A tudományos fantasztikum ezekkel a technikákkal és módszerekkel képes fölépíteni egy sajátos, külön valóságot, de nemcsak önkörén belül, hanem a többi, hasonló műfajú alkotással együtt egymást követve, támogatva és erősítve azáltal, hogy egy-egy mások által jól kitalált, ésszerű fikciós elemet saját virtuális

¹⁰ Vö. Hankiss 2006, 118–119.

¹¹ S. Sárdi 2003a, 3.

¹² Madách Imre *Az ember tragédiáját* 1859. február 17. és 1860. március 26. között írta Alsó-Sztrégován.

¹³ Lucifer nevezi a Föld szellemét így a 472. sorban: „Ki vagy te, rém – nem téged hívtalak...”. Különbösen a Föld szelleme Luciferhez és az Úrhoz egyaránt közel áll, s bizonyára az sem véletlen, hogy ő is csupán hangja révén van jelen, akárcsak a második rész Istene. (Vö. Bíró 2006, 141.)

valóságukba beépítenek, hogy azután a következő szerzők azt mint a valóság elemét újra hasznosítsák. Így ebben a műfajban Madách művének is – a magyar irodalom határain belül is – megvannak a maga ősei és rokonai¹⁴, amelyek révén a XIX. század második felében kiformalódhatott a magyar sci-fi-irodalom előtörténete.

A SCI-FI ÉS A TRAGÉDIA ÁLOMSZERŰSÉGE

Amikor a *Tragédia* fantasztikumát igyekszünk kimutatni, akkor azzal a súlyos nehézséggel kell szembenéznünk, hogy vajon a mű álomszínei (IV–XIV.) a tudományos-fantasztikus irodalom részei lehetnek-e. Első pillantásra csak Ádám nézőpontjából fogadhatjuk el fantasztikumként álomszerű jövőutazását Egyiptomtól az eszkimók földjéig, míg Madách és a mű befogadóinak részéről inkább csak az elképzelt jövő (XII–XIV. szín) mutathatja föl a sci-fi jellemzőit.

A *Tragédia* ugyanis keretszínekre (I–III. és XV.), valamint az álom színeire oszlik. Ez utóbbiak közül a IV–X. szín a történelmet mutatja be, a londoni szín (XI.) Madách jelenét, a XII–XIV. szín pedig a jövőt. Ádám álmában járja be a világtörténelmet az emberi kultúra születésétől annak alkonyáig az őt megelőző és követő enciklopédikus művekhez hasonlóan, alakjai is a sci-fik emberábrázolására emlékeztetnek bennünket azáltal, hogy részben ideáltípusok, és a történelssel együtt erősen stilizáltak.¹⁵

Szemponunktukból a mű következő nagy erénye, hogy benne a valóság és az irracionális világ határai nem mosódnak el, s így a tudományos fantasztikum lehetőségeit sem szünteti meg, bár „[a] visszaemlékezések, a sejtelmek, az előérzetek hálózata az álom sajátos logikája szerint szövődik, s az álomszerűség nemcsak a sommás utalások, jelzések, jelképessegek alkalmazását engedi meg..., hanem fátyolt borít az alakokra és a színterekre is, a révetegség színezetével ruházva fel a tirádákat és a dialógusokat, s különösképp Ádám gesztusait”¹⁶.

¹⁴ Így például Ney Károly: *Utazás a Holdba* (1836); Jósika Miklós: *Végnapok* (1847); Jókai Mór: *Óceánia* (1846), *A jövő század regénye* (1872), *Egész az északi pólusig* (1876); Beksics Gusztáv: *Barna Arthur* (1880); Tóvölgyi Titusz: *Az új világ* (1888). Az 1972-es trieszti Euroconra készült angol nyelvű sci-fi-tájékoztatóban kiemelt előfutárok: Jókai Mór, Madách Imre, Karinthy Frigyes, Szathmári Sándor. (Vö. Mund Katalin: *Szűkülő világegyetem?* Forrás: <http://hps.elte.hu/~km/vilagegyetem.doc>.)

¹⁵ Vö. Szegegy-Maszák 1980, 345–346.

¹⁶ Sötér 1965, 86.

ÚTBAN A JÖVŐ FELÉ

A londoni színnel zárul Madách *Tragédiájának* történelmi része; a következő három szín (XII–XIV.) már a jövő körébe tartozik.

Miután Madách átfogó körképben ábrázolta az ember tragédiáját a történelemben, újabb kiutat keresve a jövő felé fordul. Ez a kiútkeresés egyébként benne van korának közgondolkodásában is.¹⁷

A madáchi jövőkép körébe tartozó első szín az „U alakra épült nagyszerű falanszter”¹⁸ udvarába, a tudomány által vezérelt új világba vezet bennünket, amelyben a körülmények hatalma, a szükségszerűség korlátlanul érvényesül, ugyanakkor a szabadságnak a nyomát sem leljük. Itt minden a megélhetés és a túlélés igényének tesz eleget.

Ádám első kérdésére, hogy „[m]i ország ez, mi nép, melyhez jövénk”, a válasz Lucifertől érkezik:

*Nem kisszerű volt-é a hon fogalma?
Előítélet szülte egykor azt,
Szűkkebliség, versengés védte meg,
Most már egész föld a széles haza,
Közcél felé társ már most minden ember,
S a csendesen folyó szép rend fölött
Tisztelve áll örül a tudomány.
3144–3150. sor*

Ádám viszont úgy véli:

*Az emberkebel
Korlátot kíván, fél a végtelentől,
Belterjében vesz, hogyha szétterül;
Ragaszkodik a múlthoz és jövőhöz:
Félek, nem lelkesül a nagyvilágért,
Mint a szülők sirjáért lelkesült.
Ki a családért vérét ontaná,
Barátjáért legfeljebb könnye van. –
3155–3162. sor*

¹⁷ Egyebek között a francia Jules Verne és a magyar Jókai Mór korukban fantasztikusnak ható regényekben keresik az ember (az emberiség) jövődjét, azokat az egyáltalán elképzelhető utakat, melyeken kénytelen-kelletlen tovább kell haladnia az emberiségnek.

¹⁸ Az idézetek forrása: Madách 1993.

Az új világ, amelybe Ádám és Lucifer érkezett tehát az eltúlzott értelem és jelen, a hagyománytalanság, a gyökértelenség otthona, amelyből minden szépség és emberi érték immár kiveszett. Így lesz az Ádám és Lucifer közötti vita témája a „hon” és az „egész föld a széles haza” egymásnak feszülő ellentéte. Lucifer ahistorikus nézetével szemben Ádám a történelmi tudat fontosságát védi. Lucifer az egész Földet hazának tekinti, Ádám viszont a haza fogalmát összekapcsolja a „szülők sírjának” megbecsülésével. Madách kísérletet tesz e két álláspont harmonizálására. Szeretné kibékíteni a tudományt és a költészetet, szeretné összehangolni a történelmi tudatot a jövő kibontakozását elősegítő kezdeményezésekkel, szeretné megtalálni az egyensúlyt a haza és a kozmopolitizmus gondolata között.

A falanszterjelenet második gondolatköre finom iróniával rajzolja meg a falanszter Tudósának portréját, aki jóllehet az embert teljes környező világával és történelmével együtt leltárba vette és múzeumában elhelyezte, saját személyében megmaradt a hiúság képviselőjének:

*Ah nem csalódtam, megmaradt tehát
Még benned is, ki a természetet,
Embert leszűrted, mint végső salak,
A nagy hiúság. –
3197–3200. sor*

Nem sikerül tehát az embernek saját bőréből kibújni. A falanszter Tudósa már előrevetíti a XIV. szín „hóval és jéggel borított hegyes, fátalan vidékét” is. A Föld ásványi tartalékai végesek. A falanszterjelenet háttere az, hogy már teljesen kimerültek a Föld szén-, alumínium-, vas- és aranykészletei. Már csak a múzeumban találhatóak:

*Ez a darabka az arany, nagyon
Nevezetes s nagyon haszontalan.
Mert még midőn az ember, vakhitében,
Imádott felsőbb lényeket magánál,
Felülállókat még a sorson is:
Ilyennek hitte az aranyat is,
Oltárain jólétet és jogot,
Mindent, mi szent volt, áldozott, hogy egy
Büvös darabját bírjon megszerezni,
Melyért cserébe mindent kaphatott –
Csodálatos tény, még kenyeret is.
3274–3284. sor*

A falanszter tudósa múzeumába rakta a hitet és a hívő embert is; a sorsnál is magasabb, felsőbb hatalmakat, vagyis az isteneket is, megállapítva, hogy a hajdan kor embere tulajdonképpen az arany előtt hódolt, s így vallása mögött és fölött voltaképpen az aranykultusz állt. Az aranynak ezt a mindenhatóságát most a munka és a tudomány hivatott felváltani. Az itt megjelenő modern tudományos világkép már részben a XX. századi embert jellemzi, aki látszólag megfosztotta magát mítoszaitól és a transzcendenciától, bár „a tények nem erről vallanak. Hanem éppen az ellenkezőjéről. A huszadik században virágkorukat élik a mítoszok. A pusztító és a teremtő, a veszélyes és az ártalmatlan mítoszok egyaránt. A Horogkereszt vagy a Sarló és Kalapács mítosza éppúgy, mint a Haladás, a mindenható Tudomány, a \$ vagy a Coca-Cola mítosza”¹⁹.

A falanszter Tudósa az ember (az emberiség) teljes történelmét lenéző fölényvel, fölényes lenézéssel „ösvilágnak” nevezi, olyan korszaknak, amikor az apák, az ősök „barbárok valának”.

És ezzel már e jelenet harmadik gondolkörének területére lépünk. Mivé lesz az alkotó emberi génusz, ha Luther kazánfűtő, Platón marhapásztor és Michelangelo asztalos? A falanszter Tudósa az emberi szellem vallási és művészi tevékenységét károsnak tartja a célszerűségre törekvő falanszterben:

*Virágot terme még a szellem is:
A költészet s hit ábrándképeit,
S csalóka álmok karján ringatózva
Eltékozolta a legszebb erőt,
Hogy életcélja parlagon maradt.
3295–3299. sor*

Éppen ezért a legcélszerűbb „tökély” és a legtökéletesebb célszerűség biztosítása érdekében a munkát gépesíteni és szakosítani kell. E célszerű munka kezessége az, ha „...a munkás, ki ma csavart csinál, / Végső napjáig amellett marad”. A Tudós az utilitarizmus képviselőjében nyilatkozik, s e praktikus haszonelvűség jegyében hiábavalóságnak minősíti a művészeteket. Közelebről Homéroszt és Tacitust marasztalja el. Ennek az értékelméletnek a következetes alkalmazása során ítéli el az Aggastyán a vallás, a filozófia és a művészetek jeles képviselőit. Madách az emberi génusz védelmében kifogásolja a sivár haszonelvűség értékeszméjét, és érveinek felsorakoztatására közvetlenül egymás mellé állítja a különféle korokban élt világhíres személyiségeket. Platón, Michelangelo és Luther nem voltak kortársak, hisz három nagy történelmi korszak képviselői, de Madách mégis igazi kortársaknak látja őket, akik az alkotó emberi génusz képviselőiként évszázadok fölött fognak egymással kezét. Minden

¹⁹ Hankiss 1999, 108.

kockázata és tévedése ellenére is csak az alkotó emberi génusz vezetheti az embert (az emberiséget) történelmi útjain előre.

A falanszterjelenet negyedik gondolatát Ádámnak és a Tudósnek a szerves élet előállítási lehetőségéről szóló vitája tartalmazza. A tudós lombikban próbál mesterségesen organikus életet létrehozni. A sikerben kételkedő Ádám gúnyolódik: „Hullát fogál fel csak mindannyiszor.” A Tudós védekezik és reménykedik: „Mit gúnyolódtok, nem látjátok-é, / Egy szikra kell csak, és életre jő? – [...] / Csak egy lépés az, ami hátra van.” Most Ádám pártján megszólal a Föld szellemének szava „a füstből”: „Nem lesz soha”, s a „lombik elpattan, a szellem eltűnik”. Ez az epizód a teremtés és az alkotás közötti különbség kérdését veti fel. Ádám a művészi alkotást tartja az ember saját és sajátos tevékenységének. A szerves élet mesterséges létrehozása, vagyis az emberi életnek szervesetlen anyagból való teremtése túllép az ember potenciális lehetőségének és virtuális képességének határán. Napjaink biológiája viszont újra hevesen kutatja az élet legmélyebb titkait. Kimondhatjuk-e, hogy Madách futurologiai elképzelése a gének világának elmélyült tanulmányozása által ma új megközelítést nyert?

A falanszterjelenet ötödik gondolata a szerelem, a család és a gyermek gondolkörét foglalja magában. A szerelem, mely a londoni jelenetben egyszerű árucikké süllyedt, itt újra felmagasztosul, és az emberi szellem virágai – a vallás és művészet – mellett az a harmadik hatalmas tényező lesz, mely a tisztára csak az értelemre támaszkodó praktikus haszonelvűség értékeszméjét az ember (az emberiség) számára nemcsak elégtelennek, hanem számos egyéni tragédia okozójának is tartja. Amikor az Aggastyán még az anyai érzést is a hasznosságelvnek rendeli alá, Ádám karddal akarja Évát megvédeni, de Lucifer „Ádám vállára teszi kezét, ez megdermed”. A szín zárójelenetében Lucifer a történések álomszerűségére is emlékeztet bennünket, amikor azt mondja: „Álomkép, ne mozdulj!”

Hosszú történelmi útja végén, az ész mindenhatóságába vetett hitéből való kiábrándulása, Ádám egyszerűen már nem képes többé elviselni és elhordozni pusztá létét sem a Földön. „A történelemben csalódott Ádám... immár azért repül tovább Luciferrel, hogy kiszakítsa lelkét testéből, az anyagi világból.”²⁰

AZ ÚR

Ádám a XIII. színben megöregedve a vaksötét űrben repül Luciferrel. „Magasabb körökbe” vágyott, miután végleg megcsömörlött a hitvány földi világtól. Immár mindent ismer, és mindenből kiábrándult. Nem találja fel sehol sem önmagát, és semmiben sem találja meg önmagát.

E jelenetbe sűrűsödik össze a madáchi pesszimizmus, melynek legnagyobb ellentmondása: az ember egyetlen otthona a Föld, ugyanakkor annak örökös ott-

²⁰ S. Varga 2007, 472.

hontalanja. Az ember egzisztenciájának egyetlen lehetséges színtere a Föld, és íme, az ember legbensőbb, legsúlyosabb és áthidalhatatlan tragédiája az, hogy képtelen rajta megelégedett és boldog lenni, hogy képtelen itt személyiségében kiteljesedni és hivatásában beteljesedni. A bűneset óta az ember időtlen időkig – az örökkévalóságig – szeretne berendezkedni e Földön. Itt szeretné felépíteni és berendezni az elveszett Édent, melyet azonban sehol és semmilyen állam- és életforma közepette nem tud megvalósítani. Minél jobban átadja magát a Földnek, annál otthontalanabbnak érzi magát rajta. És ezért következik be a *Tragédia* drámai csúcspontján Ádámnak ez a hallatlanul merész és minden fantáziát felülmúló kitérés kísérlete a Föld mágneses erőteréből, a sztratoszférából a kozmosz végtelensége felé.

A Föld szelleme próbálja visszatartani Ádámot attól, hogy testi létéből kiszakadva megközelítse Istent, de őt valójában legelemibb egzisztenciális tapasztalata („Oly iszonyatos az, megsemmisülni.”) rettentí vissza.

Vizsgáljuk meg kissé közelebbről is a „már nem” és a „még nem” dualizmus közötti feszültségben és krízisben vergődő Ádám tragédiáját és mindig tragédiához vezető belső konfliktushelyzetének kiváltó okát:

*S keblemben két érzés küzdelme foly:
Érzem, mi hitvány a föld, hogy magas
Lelkem lezárja, s vágyom el köréből;
De visszasírok, fáj, hogy elszakadtam. –
3595–3298. sor*

Lucifer Ádám elvágyódását a „salaktól” való elszakadás és „magasabb körbe” való emelkedés vágyakozásaként jellemzi. Ádám mégis sokkal inkább kötődik ide, és sokkal jobban hozzá van láncolva, mint kezdetben gondolja:

*A gömbön, mely keringve elvegyül
Millió társ közt, s az volt egész világunk.
Óh, Lucifer, aztán meg ő, meg ő, —
El kelle tőlünk annak is maradni? —
3611–3614. sor*

Majd így kiált fel: „Szerelem és küzdés nélkül mit ér / A lét.” Ádám világosan felismeri, hogy a sok milliós csillag közül nem mindegyik szolgálhat és szolgál az ember számára otthonul. Az ember számára a Föld jelenti az egész világot. Bár elméletileg a kozmoszban számos olyan csillag létezhet, mely az ember számára otthont kínálhat, Madách a Föld egyetlenségét hangsúlyozza.

Lucifer nagyon okosan elemzi azt az utat, mely Ádámot a Földről való menekülésre készítette:

*Emelkedett szempontunkból, hiába,
Először a báj vész el, azután
A nagyság és erő, míg nem marad
Számunkra más, mint a rideg matézis. —
3615–3618. sor*

És íme, újra és újra felbukkan az érzelem és az értelem tragikus dualizmusa. Az ember az utilitarizmus jegyében eljut egy mechanikus és mindent matematikailag végtelenül leegyszerűsítő folyamat szükségszerűségének a gondolatához – egészen a „kibertérig”. Mindent a számszerűség törvényszerűségével mér, és mindent ennek a racionális törvénynek vet alá. De ez a mindent leegyszerűsítő és lemezletlenítő, ez az elgépiesítő és elsablonosító folyamat az ember tragédiájához (Platón, Michelangelo, Luther tragédiájához) vezet. Ha letörli róla a „rideg matézis” a szellem hímporát – a „vallást és a költészetet” –, akkor az ember nem tud többet és többé „magasb körök” felé emelkedni, és a ráció rideg matézisre épülő konstrukcióiban senyved, elsilányul és haldoklik. De – és itt jelentkezik ismét, de most már természetszerűen a másik oldaláról a tragikus konfliktus – a „rideg matézis” törvényének tiszteletben tartása nélkül nem képes az ember fenntartani magát, nem képes biztosítani pusztá egzisztenciáját. (Ezt ma – az atomkorszak, az ürrepülés, a demográfiai robbanás idején – hatványozottabb mértékben átéljük, mint Madách és kortársai.)

Ádám menekülését a Földről a Föld szelleme gátolja meg. Figyelmezteti a menekülőt arra a „sorompóra”, mely hatalmának határát jelzi és őrzi. Ez a sorompó a gravitáció törvénye, melyen túl a más törvényszerűségekkel rendelkező Úr birodalma kezdődik. A Föld szelleme szavának kezdetben ellenálló Ádám végső soron felismeri, hogy – a görög mitológia szótárát használva – minden ember tulajdonképpen Anteusz, akinek anyja a Föld istennője, Gaia. A szellem és az anyag közötti elsőség kérdésében éles vita fejlődik ki a Föld szelleme és Ádám között. Ez a kérdés mélyen foglalkoztatta Madách korának filozófiai gondolkodását. Utolsó érvként a Föld szelleme Istenre apellál:

*Ádám, Ádám, a végső perc közelg:
Térj vissza, a földön naggyá lehetsz,
Míg, hogyha a mindenség gyűrűjéből
Léted kitéped, el nem tűri Isten,
Hogy megközelítsd őt – s elront kicsinyűl. –
3667–3671. sor*

Ádám ellenérve a mindent elrontó halál, melyet viszont a Föld szelleme a „vén hazugság” „hiú szavának” tart a szellemvilágban. A halál a Föld szelleme szerint: „Szentelt pecsét az, feltartá az Úr / Magának. A tudás almája sem /

Törhette azt fel.” E szenvedélyes vita az emberi lét legvégső kérdéseit veti fel. A nagy sorompó végső soron a halál maga. A halál nem önálló hatalom. A halál Isten hatalma és uralma alatt áll. Ha a falanszterjelenetben Lucifer szavára, úgy itt az úrjelenetben a Föld szellemének szavára Ádám „megmervül”, és visszatér a Földre. Ádámnak előbb-utóbb mindig vissza kell térnie a Földre, bár tudja, hogy „[m]indaz, amit célokról, eszmékről, értelemről mond, csupán az emberiség fizikai pusztulásának rettenetét leplezi”.²¹

Ádám visszatér régi csatáinak színterére, a Földre, és egy új, merész fordulattal új kapcsolatot teremt az ember célja és küzdelme között. Megfordítja az egyenletpár tagjait. Ha eddig a küzdelem vezette céljához az embert, úgy most maga a küzdelem lesz a cél: „A cél halál, az élet küzdelem / S az ember célja e küzdelem maga.”

(Ha a XIX. század futurologiájának Madách által felvetett kérdéseire tekintünk, úgy találjuk, hogy ezek a problémák új, félelemkeltő megfogalmazásban áthúzódnak a mi korunkba is. Napjaink nagy félelmei közé tartozik a Föld ásványi kincseinek, az energiahordozóknak a kimerülése miatti rettegés.)

„HOL A HALÁL NÉZ RÁNK...”

A *Tragédiának* a futurologia körébe tartozó harmadik jelenetében (XIV. szín) Ádám már megtört aggastyán. A Föld egész felszíne hó- és jégmező. Kihűlt a Nap. Beköszöntött az új jégkorszak. Ádám úgy véli, hogy kihalt a Földről az ember, s ő, az „első” ember egyben az „utolsó ember a világon”. Lucifer azzal vigasztalja a kétségbeesett Ádámot, hogy „még él fajod”, s ezt a megállapítást az Egyenlítő vidékén élő eszkimók jelenlétével bizonyítja! Ádám megdöbben szemléli az eszkimót, és így csodálkozik: „E korcs alak, e torzkép volna-e / Nagyságomnak bitor örököse? [...] A vigasz rosszabb, mint volt bánatom.”

Madách *Tragédiájában* következetesen képviseli az ember elsilányulásának félelmetes gondolatát. A Nap kihűléséből következő természeti katasztrófát túlélő ember önmaga „torzképévé vált”. Bekövetkezett az ember teljes leépülése. (Az emberi faj túlélésének lehetősége vagy kipusztulásának veszélye ma fokozódó mértékben foglalkoztatja az emberiséget. Az ember demográfiai robbanással szeretné túlélését biztosítani, miközben a Föld ásványtartalékai valóban egyre fogynak; biológiai környezete egyre jobban szennyeződik; élelmiszertermelése a legjobb esetben is csak számtani haladvány szerint növekszik, viszont az örökös háborúk veszélyei között élő emberiség mértani haladványszerűen szaporodik.)

A XIV. színben a végveszélybe jutott emberiség teljes elsilányulásáról, majd kipusztulásáról szóló víziójában jut mélypontra Madách pesszimizmusa. A megjelenő, félnék eszkimó isteneknek képzeli Ádámot és Lucifert:

²¹ S. Varga 2007, 473.

*Léteznek hát mégis csak istenek
Felettünk? im, előttem megjelentek.
De hát, ki tudja, jók vagy rosszak-e,
Menekszem tőlük, az legbiztosabb.
3794–3797. sor*

A rendkívül szűkös körülmények között élő eszkimó véres áldozattal akarja kiérdemelni az istenek kegyét, így akar a maga számára időt nyerni, és így kíván ártó-rontó hatalmuktól megszabadulni. Az eszkimó megrázó vallomásban arról számol be, hogy a túlélés lehetőségének érdekében agyonverte szomszédait. Minden álmát-vágyát így foglalja össze imádságában:

*– Ha isten vagy, tegyed,
Könyörgök, hogy kevesb ember legyen
S több főka. –
3889–3891. sor*

Lucifer mély iróniával és szakszerű vallástörténeti ismeretek birtokában párhuzamot von az ember mivoltára büszke Ádám és a teljesen elsilányult eszkimó között:

*Az a különbség csak közöttetek,
Hogy ő főkát, te embert áldozál
Az istenségnek, mellyet alkotál
Saját képedre, mint ez az övére.
3812–3815. sor*

Ebben a jelenetben Lucifer azt igyekszik bebizonyítani, hogy nem a nagy emberek (Leonídász, Brutus, Hunyadi, aki „első hőse a keresztnek”, Luther, Napóleon) teremtik a történelmet, hanem a körülmények teszik lehetővé bizonyos embereknek a nagyság szférájába való felemelkedését és a világra szóló hírnév kivívását is.

ÖSSZEGEZÉS

A *Tragédia* részletesen bemutatott három színe, mely Madách és kora elképzelt jövőképét állítja elének, valójában a virtuális időben olyan világokat mutat be, amelyek napjaink befogadója számára részben már megtapasztalható valóság. Ez azt is jelenti, hogy Madách egy pillanatra sem feledkezik meg arról a szándékáról, hogy amit ezekben a színekben leír, megfeleljen a valóságtükrözés igényének is, ellentétben az ún. „virtuális teátrumokkal”, amelyekben olyan vonatkozások is létrejöhetnek, amelyek „a fikción innen soha nem valósulhatnak meg”²².

²² Sz. Molnár 1999.

Ádám virtuális, kalandos útján megszerzett tudásával küzd a „*nagyság, köz, kéz, hit és szeretet, tudomány, egyenlőség, szabad verseny, ráció, majd tulajdon szellemi lényege*”²³ jogcímeért. Eltávolodva a földi világtól, a XIII. szín virtuális terében, az űrben épp azt veszíti el, aminek égi lényegét a „magasb körökben” meg akarta találni, ugyanakkor nem nehéz felismerni ebben az összefüggésben a teológia másvilágképzetének folklorizált megvalósulását sem, mely szerint a másvilág az égben (az űrben) van.

Az Ádám által oly gyakran hangoztatott *haladás* fogalmában a jövő már csak keret, és „az a szerepe, hogy a tapasztalat és a várakozás dinamikája által továbbra is lehetővé tegye a történelmi tudat fennmaradását”²⁴.

A *Tragédia* fantasztikumában is azt a teljességet fedezhetjük fel, amely az egész drámának a jellemzője, és amely által a *valóságos* történelem kiegészül a hiányzó alternatívával (az elképzelt jövővel), általuk pedig az *idő teljességét* élhetjük meg.

Ebben a művészi ábrázolásban a sci-fi és a fantasy történetet szervező mitológikus struktúrái²⁵ közül bár ráismerhetünk többre is (például: a jó és a gonosz harcára; a történet sajátos idejére; a gonosz ellen ősidők óta folyó harcra; arra, hogy a gonosz a jó része; az átmenetiség viszonylagosságára; a beavatási rítus veszélyeire; a hős identitástudata szempontjából lekerekített történetekre; a játék tematizálására: álomszerűség, álom az álomban; a különféle helyszínekhez kapcsolódó kulturális kódokra), mégis a *Tragédia* világa azokénál jóval összetettebb, teljesebb és „nyitottabb”, hiszen „végső formába öntése ránk, nézőkre hárul. Nekünk kell megkeresnünk, illetve megalkotnunk az elméleti keretet, mely a dráma gondolat- és látványvilágának egységes értelmezésére lehetőséget teremt”²⁶.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Beregi Tamás 2002. Hol volt, hol nem lesz (A fantasy film vilásképe). *Filmvilág*, 2002. február. Forrás: <http://www.c3.hu/scripta/filmvilag/0202/beregi.htm>
- Bíró Béla 2006. *A Tragédia paradoxona*. Budapest–Kolozsvár, Liget Műhely Alapítvány – Polis Könyvkiadó, /Liget Könyvek/.
- Bori Imre 1985. A szimbolizmus egyik ősforrása: Az ember tragédiája. In uő: *A magyar irodalom modern irányai I. Kezdetek. A folytatás. Szimbolizmus I.* Újvidék, Forum Könyvkiadó, 53–69.
- Hankiss Elemér 1999. *Proletár reneszánsz. Tanulmányok az európai civilizációról és a magyar társadalomról*. Budapest, Helikon Kiadó.
- Hankiss Elemér 2006. *Félelmek és szimbólumok. Egy civilizációelmélet vázlatja. Az emberi kaland* című könyv javított és bővített kiadása. Budapest, Osiris Kiadó, /Hankiss Elemér Összegyűjtött Munkái/.

²³ Striker 1996, 32.

²⁴ S. Varga 2007, 473.

²⁵ Sz. Molnár 2003.

²⁶ Bíró 2006, 203.

- Hubay Miklós [1964] 1983. A Paradicsom kulcsai. In uő: *A dráma sorsa. Esszék, tanulmányok*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó. 296–369.
- Lengyel Balázs 1979. A Madách-évfordulóra. In uő: *Közelképek. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 453–458.
- Madách Imre 1993. *Az ember tragédiája. Drámai költemény*. A kötetet szerkesztette, a mű szövegét sajtó alá rendezte, és a jegyzeteket összeállította Kerényi Ferenc. Második továbbfejlesztett kiadás. Budapest, 1993, IKON Kiadó. /Matúra Klasszikusok, 1./
- Mezei József 1977. *Madách. Az élet értelme. Monográfia*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, /Elvek és Utak/.
- Sötér István 1965. *Álom a történelemről. Madách Imre és Az ember tragédiája*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- S. Sárdi Margit 2003a. *A tudományos-fantasztikus irodalomról*. Forrás: <http://scifi.elte.hu/nyomtat.phtml?cim=miascifi2.html>
- S. Sárdi Margit 2003b. *A tudományos-fantasztikus irodalom tematikája*. Forrás: <http://scifi.elte.hu/nyomtat.phtml?cim=tematika.html>
- Striker Sándor 1996. *Az ember tragédiája rekonstrukciója. Tanulmány a helyreállított szöveg közlésével*. Budapest, a szerző kiadása.
- S. Varga Pál 2007. Történelem és irónia. In Szegedy-Maszák Mihály – Veres András szerk.: *A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig*. Budapest, 2007, Gondolat Kiadó, 461–480.
- Szegedy-Maszák Mihály 1980. Történelemértelmezés és szerkezet *Az ember tragédiájában*. In uő: *Világkép és stílus. Történeti-poétikai tanulmányok*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, /Elvek és Utak/, 319–363.
- Szerdahelyi István szerk. 1991. *Világirodalmi lexikon. Tizenkettedik kötet. Rjab–Sez*. Budapest, 1991, Akadémiai Kiadó.
- Sz. Molnár Szilvia 1999. Virtuális teátrum. *Prae*, 1999. január. Forrás: http://magyar-irodalom.elte.hu/prae/pr/199901/0007_text.html
- Sz. Molnár Szilvia 2003. A fantasy-filmek mitikus narrációjáról. *Prae*, 2003. január. Forrás: <http://magyar-irodalom.elte.hu/prae/pr/200301/p04.html>

From the “Tragedy of Man” to Cyberspace

Imre Madách’s principal work, *Az ember tragédiája* (*The Tragedy of Man*) seeks answers to the ultimate questions of existence by attempting to present his topic in its entirety in a series of scenes, beginning with the well-known Biblical myth, the religious conception of the genesis of the world, followed by historical and futurological scenes, utilizing even sci-fi elements. Namely, in the fantasticality of the work we can discover a completeness through which real history is supplemented by the missing alternative (the imagined future). Nevertheless, the question remains the same: what has mankind achieved by its pursuit of knowledge and ideas, and is it capable of remedying the defect of genesis, the faulty construction of human nature which results in although changing but untenable social forms?

Keywords: myth, history, futurology, cyberspace, sci-fi, fantasy

Petrik Emese

HATÁRPONTOK

Points of limit

Szilágyi Márton: *Határpontok*. Ráció Kiadó, Budapest, 2007

Tartalmilag mi újat hozhat a kultusz kutatás az irodalomtörténet és társadalomtörténet összekapcsolódásának határpontjain? – teszi fel a kérdést Szilágyi Márton, a *Határpontok* című kötet szerzője. Nos, egy régóta szimbiózisban élő kapcsolat módszertani megújulásáról van szó. Az irodalmi kultusz kutatás terén jól megragadható mind az alapító aktus, mind pedig a kezdeményező személye. Közmegegyezésszerűen Dávidházi Péter: „*Isten másodszületette*” *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza* címmel 1989-ben megjelent monográfiájától számítódik az irányzat felbukkanása. Magyarországon az irodalmi muzeológia azonosult ezzel a megközelítéssel, így a Petőfi Irodalmi Múzeum tudomány-szervezésének középpontjába került. A kultusz kutatás – vagy más néven: kultusztörténet – kezdeti fázisán, az irodalmi szövegek kultikus befogadásán túl lépve, eljutott a történeti kultuszok konkrét formáinak részletes elemzéséig, a monografikus feldolgozásig. E korszakból példaértékűnek tekinthető Kerényi Ferencnek *A Petőfi-kultusz korai szakaszának szociológiájából (1844–1867)* írott tanulmánya. Az irodalmi kultuszok történeti rétegeinek kutatása számos ponton nagyon közel áll a társadalomtörténet érdeklődési területéhez. Az életrajz tudományos műfajának létrejötte és differenciálódása az irodalomtörténet és társadalomtörténet számára közös érintkezési pont. A biográfia kiemelt értelmezői szerepének antik tradícióját a humanizmus újította fel és terjesztette ki. Pannonhalmi János mestere, Guarino 1455-ben általános elvként vallotta, hogy a műértelmezést három fő dolog vezesse be: a szerző élete, a mű címe, a mű részei és elrendezése. A Máttyás korabeli humanisták a jelentős történeti személyiségek kultuszának irodalmi megfogalmazására komoly kísérletet tettek Galeotto Marzio Máttyás-életrajzát követve. Janus Pannoniusnak a szöveghagyománya és kommentálása mutatja az irodalmi életrajzok meghonosodásának magyarhoni folyamatát. Újabb fordulatot a két egymást követő életrajzokból összeállt lexikon jelentett. A magyar nyelvű Bod Péter: *Magyar Athenas* (1767) és a latin nyelvű Horányi Elek: *Memoria Hungarorum* (1775). Az első önálló kötetként megjelenő írói bibliográfia, amely mögött nem állt ott az életmű referenciapont-

ként, Domby Márton 1817-es Csokonai-életrajza. Az önálló monográfiára érdemesült írók életrajzának elkészítése vall a személyiség kultikus tiszteletéről. Az egyénhez fűződő erkölcsi tisztelet a nemzeti kánonba való bekerülés alapfeltételül szolgál. Egy biográfia mikrotörténeti irányultsága révén be lehet látni a népszerűség kérdésébe, a koronként változó olvasási módok archeológiájába, egyes életművek – vagy azon belül bizonyos szövegek esetében – koron belüli befogadásába, illetve elutasításába, a koron belüli retorikai-műfajelméleti rendszerbe, amely egyes művek sikerét vagy sikertelenségét szabályozta, és rálátást enged egyes korszakok kánonjának központi egyéniségeinek megértéséhez. Ezen új forráscsoportok bevonásával felépülő biográfia túlléphet az életrajz tényeinek tényszerű dokumentálásán. Az írói működés, mely mint a társadalmi intézményrendszer egyik szerves sejtjeként értelmezhető, életformát alakító és meghatározó tényezővé válik.

Új vezérelvek megszületését serkentik a mentálistörténeti, kulturális antropológiai, ill. mikrotörténeti irányultságú kutatások, melyek az irodalomtörténet eddigi hiányait kiteljesítik. Segítik a magyar történeti biográfiák hiánypótlását, az újabb irodalomtörténeti törekvések kibontakozását, melyek az irodalom intézményrendszerének kiépülését s ezen belül az írói szerepértelmezések történeti kontextusát kívánják fókuszpontba helyezni. Az irodalomtörténet a társadalomtörténet kölcsönhatása révén kiterjeszkedhet olyan levéltári forrásokra is, amelyek eddig inkább csak történeti kútfőként szolgáltak. A két tudományterület kölcsönösen tanulhat egymástól: az irodalomtörténet-írás elsajátíthatja a történeti forráskritika finom módszereit, míg a történetírás a szöveginterpretáció ösztönző módszereit.

A szerző önvallomása értelmében e munka megírása közben a legfőbb ösztökélő erő a számadás sürgető igénye volt. E számadás során pedig ösztönszerűen fényesednek a bölcseletek, és gondolati tér nyílik az érzéki, a transzcendens világ felé, amelyet a szerző a címlapon is érzékeltet igényes illusztráció választásával: „Klimius Miklósnak föld alatt való útja, mellyeben a' Földnek ujj tudománya, és az ötödik birodalomnak históriája adattatik elől.” Szilágyi Márton Klimius módjára, a tudomány által azt az új szellemiséget jeleníti meg, amely az emberiség testi, lelki és szellemi fejlődését szolgálja egyetemes értelemben. Mentálistörténeti, kulturális antropológiai, ill. mikrotörténeti irányultságú tanulmányainak kulcsszava a gondolkodók és az emberi közösség szellemi fejlődése, stációjárásuk a történelmi kor sorsvonulatában.

AZ ALKOTÓI SZABADSZELLEMŰSÉG LÉTE A ZÁRT ÉS VÁLTOZÓ TÁRSADALMI KERETEK KÖZÖTT

Az alkotói szabadszelleműség, mint megélhetési mód, illetve a keretek közül kitörő kiemelkedő szellemiségeknek milyen sorsot juttat a társadalom – e kérdéskör gyűjti maga köré a tanulmányok egyik jelentősebb részét. A Cso-

konai Vitéz Mihály biográfiájának bizonyos elemei újragondolást kívánnak a kritikai kiadást követően. A *Csokonai „kollégiumi pörei”* című tanulmányban a mikrotörténeti szempont, valamint a költő saját feljegyzései, levelezései és a rá vonatkozó emlékezések jól rámutatnak arra a tényre, hogy költészete révén önálló egzisztenciát kívánt önmagának kivívni. Akár a *Halotti versek* Rhédey-féle kiadása esetében, akár a Kollégiumból való kilépése a sorsát a maga kezébe vevő, korlátoltságot el nem tűrő személyiség kísérlete volt arra, hogy megvalósítsa nagy ívű tervét: a költészetnek alárendelt életmód kivívását. Mindkét peranyag erre enged következtetni. Első pöre a nagyerdei séta során való szabadszellemű viselkedéséhez fűződik. A Kollégium falai közül való kilépéskor úgy érezte, hogy a szabályrendeletet is maga mögött hagyta, és a természet szabadságában megélheti egyénisége szabadszelleműségét. A második per a legációs mulasztásának ügyéhez kapcsolódik, melynek során a Kollégium megbízásából külterületi munkáját önhatalmúlag meghosszabbította, és kibővítve az előre megszabott útitervet, saját önálló költői tevékenységének első lépéseit készítette elő. Ekkor kezdte el azokat a társadalmi szereplehetőségeket feltérképezni, amelyek úgy tehetik lehetővé az autonóm életet, hogy utat nyitnak az ekkorra már formálódó költői program megvalósítása felé. Amire a társadalom még nem volt nyitott Csokonai idejében, Petőfinék egy rövid ideig teret engedett. Petőfi Sándor „Csokonai redivius”-ként 1844-ben Debrecenből Pestre érkezvén egy rövid ideig mégiscsak sikerült létfenntartásának eszközévé tennie a költői létformát. Petőfi Sándornak Szendrey Júliával kötött házassága idején nem volt ingatlan vagyona vagy földtulajdona, s nem rendelkezett rendszeres jövedelmet biztosító állással sem. Amire mégis alapozhatta a családalapítást, az 1840-es évek sajtónyilvánosságának az az új jelensége volt, hogy a folyamatos költői működést az egymással konkurenciában álló sajtótermékek honoráriummal méltányolták. Amire még Csokonai csak vágyott, és érettnak érezte rá költői szellemiségét, Petőfi azt megélhette, népszerűsége és költői termékenysége révén. Rövid ideig a költészete biztosította megélhetését, ám a forradalmi események a sajtópiacot hamarosan felforgatták, így azt az elképzelt életstratégiát is, amelyre nősülését alapozta. Fiuk, Zoltán ebben az időszakban fogant: 1848 márciusában. Újabb forrásból kellett tehát biztosítani a megélhetést. Az édesapa törvényszerűen sodródott a hivatásos katonatiszti álláshoz, mely rendszeres fizetést ígért. Petőfi eltűnését követően az édesanya és a csecsemő jövedelemforrás nélkül maradt, s Petőfi írói életműve sem képezhette a továbbiakban a megélhetés alapját. Az 1846. június 22-én kelt szerződés értelmében Petőfi eladta Emichnek költeményei „összes és illetőleg második, ezer példányra terjedő kiadását”, mondván: „Míg ezen ezer példányos kiadás egészen el nem kél: nincs jogom azt sem magamnak újra kinyomtatni, sem másnak eladni.” E szerződés lett az alapja az 1847. június 26-ának, amelynek értelmében Petőfi örökre eladta jelen és majdan írandó költeményeit. Emich „egyszer s mindenkorra (semel pro semper)”

1500 forintot fizetett jelen, s 2000 forintot ezentúl írandó költeményeiért. Ily módon a költemények örökre való eladása egy meghatározott összegért, már 1849 augusztusát követően szinte semmilyen anyagi forrást nem jelentett a család számára. Szendrey Júlia nem válhatott férje révén a nemzet nagy hősenek özvegyévé, és nem részesülhetett az árvák feleségeinek segélyezésében sem, mert Sándor holttestét nem találták meg, és a temetésről sem kerültek elő dokumentumok. A jövedelem nélkül maradt feleség fia felnevelését 1850-től Horvát Árpáddal kötött házassága révén látta biztosítottnak. Szendrey Júlia hagyatéka rávilágít a kényszerházasság gyötrelmeire. 1867-ben Júlia halálos betegségében külön költözött férjétől, s mivel már nem volt ereje írni, bizalmasának, Tóth Józsefnek lediktálta utolsó üzenetét: „Kereken tagadom azon elv jogosultságát, melyet ő, mint férj, rám erőszakolni akart, hogy 'az asszonynak nincs más kötelessége, mint a férj kéjvágyát kielégíteni', s hogy 'az asszonynak e kielégítésben lehet s kell lenni csak boldognak' (...) s minden művelt és nemes lélekre undorító fotograf képgyűjteményben (Horváth Árpád erotikus daguerrotypiákat tartalmazó gyűjteménye) tudjak gyönyörködni, s azokat a férjjel órákig elnézni: ha ez volt megbocsáthatatlan vétkem: ezért pirulni vagy bocsánatot kérni soha sem jut eszembe, s e vétkemre most halálos ágyamban is büszke vagyok.” Az eddigi kutatások Petőfi Zoltánról így emlékeznek: „Egyetlen nevezetessége az, hogy Petőfi Sándornak volt a fia. Végzete is az volt, hogy ezt nagyon jól tudta.” *A Petőfi Zoltán konfliktusos élete és halála* című tanulmány méltán rámutat arra az ürre, amely a kiemelkedő szabad szellemű egyéniségek családjának utóéletében sorstragédiaként jelentkezik.

NÉPMESEI VÁNDORMOTÍVUMOK, MINT A MITIKUS VILÁGTÖRTÉNELEM ALAKULÁSRAJZÁNAK HORDOZÓ ELEMEI

A személyi jellemfejlődés során – amely érinti az emberi közösséget is – követett szélsőséges magatartásminták visszaütője elől nem lehet kitérni, de követheti erkölcsi megtisztulás. „A Lúdas Matyi ugyanis a bosszú és a bűnhődés mélyen transzcendens hite szerint szerveződik, s e szerint a büntetés letölthető, és igenis van vége. Döbrögi a rámért sorstól semmiféle erővel és fufanggal nem tud elfutni. Lúdas Matyi erősen ragaszkodik egy olyan erkölcsi világrendhez, amelyben a morál alapja kizárólag a Gondviselés működése lehet.” – tárja fel az ok-okozati összefüggést a *Kegyelem és erőszak* című tanulmányában Szilágyi Márton. Fazekas Mihály *Lúdas Matyijában* a fellazult erkölcsiséget involváló műfaji tradíció minősült át a megigazulás morális tartamát hordozni képes jellemfejlődéssé. Matyi és Döbrögi egymáshoz kötődő, majd egymást szinte felváltó figurája az erkölcsi megtisztulás dinamikus folyamatának a kifejeződése. 1804-ben íródott a *Lúdas Matyit*, és ez az év kapcsolódik még Csokonai *Doroty-*

tyájának elkészüléséhez. Az irodalomtörténet Fazekashoz kapcsolja azt a két fikatív levelet, amelyben a *Dorottyához* fűződő elveit fogalmazza meg. E művében megvalósította azt az „erkölcsi rajzolatot” amelyet két fikatív levelében hiányolt Csokonai *Dorottyájából*, így Vargha Balázs szerint „a Dorottyá-nak köszönhetjük – ha igaz – a kor másik epikus remekének, a Lúdas Matyi-nak megszületését”. Faragó József trunki népmese gyűjtése során rábukkant az egyik változatra, valamint nem tartja kizártnak, hogy Fazekas a moldvai hadjárat alkalmával katonaként hallhatta valamelyik csángó mesélőtől. Vörösmarty Mihály *A Rom* című elbeszélő költeményében – mint Waldapfel József értelmezi tanulmányában – a három kívánság közismert mesemotívumát mélyíti el, hogy a magánélet boldogsága, a magányos pásztor, a patriarkális főúr és a boldog családapa élete után a hős negyedik álomútként a szabadságharcot kívánja. Zentai Mária elemzése ugyanakkor az álmok egymásutánját mitikus világtörténelemként fogta fel, és jelképesen az egész emberiség fejlődését, mitikus világtörténetét éli végig. Magába foglalja az emberiség fejlődésének stációit is, e fejlődés hangsúlyozottan az emberi szellemiség nemesedésének van alárendelve. A saját gazdagságával élni nem tudó népről szóló negyedik álom, a XVIII. sz.-i Eldorádó-képzetekhez kapcsolódik, míg a végső csatáról teljes joggal asszociálhatunk az Apokalipszis Armageddon-jára. Ezzel az emberiség mitikus világtörténete befejeződik: a jelképes gyerekkortól az ifjúvá és férfivá érésen keresztül eljutott a pusztulásig, az utolsó csatáig – anélkül, hogy a létezésnek célja és értelme kiderült volna. A kétféle idő: a mozdulatlan és az örökkévaló, ill. a múlt és a mozgó nem zárja ki egymást, hanem alapvetően azonos. Lehetséges a kicsi, álmnyi idő végtelenné tágítása, ill. a világtörténet, a végtelen idő besűrítése egyetlen álomba. A Vörösmarty-életmű egyik transzcendentális átváltó elemekben bővelkedő darabja a *Szép Ilonka* (1833). Bécsy Ágnesnek a jungi mélylélektan terminusai mentén adott koherens értelmezésében a pillangó és a lány párhuzama, metaforikus azonosítása a központi hordozóelem. A pillangó, különösen ebben a tropikus struktúrában, óhatatlanul földézi a neoklasszicizmus egyik gyakori toposzát: a halál és szerelem összekapcsolását kifejező mítoszt, Ámor és Psyché történetét. A gubóból kiszabaduló lepke a léleknek a test rabságából való megszabadulását jelképezi. Ily módon válhat a szerelmes lány Psyché allegóriájává. A pillangó elröppenése annak a kifejezése, mikor az égi szerető, az újra megjelent Ámor – az elveszített és hosszú, szenvedélyes keresés után – egy csókkal magához emeli Psychét a földi világból. A halál és a csók pillanata azonossá válik. Ez a jelkép bontja ki magát a felvilágosodás és a romantika más alkotásaiban például Kármán József *Fanni hagyományaiban*, Arany János *Pázmán lovagjában* és *Toldi szerelmében*.

A TÁRSADALOM TÖRTÉNELMI KÉNYSZERPÁLYÁI AZ ÚJRAKEZDÉS LEHETŐSÉGÉVEL

Eötvös József *Magyarország 1514-ben* című történelmi regényében az Istentől elfordult világ – a regénybeli Magyarország – magában hordozza önnön létének sorsformáló erőit: az erkölcsi tisztaság által való megneemesülést ugyanúgy, mint a belső egység hiányaként belülről pusztító létromboló erőket. Ily módon rajzolja meg a regény a legpontosabban, miképpen és miért következhetett be nemcsak a mohácsi csatavesztés: „akiknek hatalom és erő adatott az ellenállásra, azok véglegesen híján vannak annak a tudásnak, hogy az erkölcs és a lelkiismeret Istentől származik – mindazok, akik eljutottak ennek belátásáig, többé nincsenek jelen”. Az *elhibázott teremtés* című tanulmányban a szerző a Noé-metaforához illően egy újrakezdett Teremtés lehetőségével szembesít bennünket a Történelem korrigálhatatlan kényszerpályáival szemben Jókai Mór *Ahol a pénz nem Isten* regényértelmezése során. Az emberi társadalom egészétől elzárt, tengertől övezett földdarab a cselekmény helyszíne. A szigetre kerülés Jókainál nem száműzetés, s hősei – számos robinzonáddal ellentétben – nem a civilizált világba való visszakerülést tekintik céljuknak. A sziget menedék lesz, amely egy alternatív világ kiépítésével orvosolni képes az európai társadalom hibáit. A regény végére a menedékmivoltán is túllép, Noé-metaforává növi ki magát: a hibával nem szennyezett újrakezdés lehetőségévé.

Szilágyi Márton *Határpontok* című kötetének tizenöt tanulmányát a harmincegy oldalas irodalomjegyzék ötszázhusz címszava alapozza meg. A fényhordozó személyiség és a társadalmi formációkban élő emberiség fejlődésének határpontjait az egyetemesség jegyében tárja fel. Vajon a szellemi fejlődést hordozó egyéniség, valamint az emberi társadalom közössége – a történelmi korok sorsvonalát járva –, felismeri-e az ismétlődő stációkat, képes-e a megbocsátásra a feltétel nélküli szeretet jegyében, vagy tudattalanul eltékozolja kincseit kioltva önnön életforrását anélkül, hogy kiderült volna létezésének értelme és célja.

Hózsá Éva

AZ ÍRÓ-FIGURA NEME

The sex of the writer-figure

Tatjana Rosić: *Mit o savršenoj biografiji – Danilo Kiš i figura pisca u srpskoj kulturi*. Institut za književnost i umetnost, Beograd, 2008

Tatjana Rosić *Mit o savršenoj biografiji* (A tökéletes életrajz mítosza) – *Danilo Kiš i figura pisca u srpskoj kulturi* (Danilo Kiš és az író-figura a szerb kultúrában) című könyve sokirányú vitát folytat. Vitázik néhány elmélettel, a maskulin íróársadalmi beállítódással, a Danilo Kiš-recepcióval, ám ennél fontosabb, hogy a feminizmus elméleti hozadékának erőteljes érvényesülése az olvasót is vitára sarkallja. A szerző nem zárkózik el a viharos könyvbemutatóktól, a bírálatoktól, felvállalja feminista nézőpontját, és nem tiltakozik a várható további kutatások ellen sem, hiszen az opus vizsgálatának más és más nézőpontja csak újabb előrelépést jelenthet.

Tatjana Rosić hatalmas elméleti apparátust működtet könyvében, érezhető, hogy a kötet alapja egy doktori értekezés (a szerző egyetemi docens Belgrádban), amelynek megírásához hozzájárultak a szerző budapesti kutatásai. A befogadó szinte egy számítógépes rendszert vizualizál, amelynek elméleti linkjei közül a feminista kritika dominál. Ez a nézőpont teszi lehetővé, hogy az utolsó fejezet nyomtatékosítsa a tökéletes életrajz mitikus, a görög félistenek világához viszonyítható problémáját és azt a feminizmus szemszögéből kiemelt, vitára alkalmat adó koncepciót, miszerint a szerb posztmodern próza poétikai atyját látja Danilo Kišben és az író „figurájában”. Tökéletes életrajz nincs, csak a mitizálódás esélye állhat fenn, a mitizálódott életrajz középpontjában viszont a hős(ies) férfi figura áll. A kutatás arra az átváltozásra koncentrálna, ahogyan a fiú apává/atyává alakul át. Külön kiemelhető az a világirodalmi kontextus, amely egy-egy megállapítás bizonyításában jut fontos szerephez (pl. Franz Kafka, James Joyce, Lev Tolsztoj szövegei).

Felvetődik az a kérdés is, hogy vajon az életmű újrainterpretálásába mennyiben szólnak bele a szerb irodalompolitika domináns modelljei. A Kiš-kultusz és az európai távlat megerősítheti azt a hitet, hogy a szerb kultúrában is lehetséges egy európai rangú irodalmi fejezet megnyitása. Az európaiság hangsúlyozása kulcsszerephez jut ebben az újraolvasásban, noha a közép-európai dimenzió sem hagyható figyelmen kívül. Radics Viktória állapítja meg a *Fövenyóráról*: „A *Fövenyórával* megszületett a nagy mű, a rendkívüli forma, és sikeresen zárult a családi történelemmel való szembesülés, az apahiánnyal való szembesítés. (...) Földrajzi és történelmi pontossággal bomlik ki Pannóniának, azaz Közép-

Európa e részének térképe, kíméletlen hitelességgel áll elő az apa, a lucidus örült figurája. (...) Többé nem fogja nyomasztani az apa kísértete, mert az nem fantom többé, hanem a művészet modern alkímiájával realizált ember, aki élt és halt, élni akart, de elpusztították. A fia igazságot tett az ügyében: felkutatta és felmutatta, hogy milyen volt, milyen lehetett volna, és mi vezetett igazságtalan halálához. A hamleti küzdelem győzelemmel ért véget azáltal, hogy a fiú nem bosszút állt, hanem, megméretve, szellemi értelemben felvállalta az apja sorsát: tudniillik megértette azt, és levonta belőle a szellemi konzekvenciákat.”¹

A nemzedékváltás szempontjából hangsúlyozott szerepet kaphat például Harold Bloom elmélete, amelyre Rosic kötete fejezetcímében is utal, és amely a magyar irodalom kapcsán szintén kiemelhető. Gubarékra hivatkozva Horváth Györgyi ugyancsak Bloom pszichológiai indíttatású irodalomfelfogását emeli ki, majd megjegyzi: „A nőírókat jellemző szorongásokat úgy jellemzik, mint amik abban különböznek a férfiírókéitől, hogy nem egyszerűen csak hatalmas elődök legyőzése a feladatuk, hanem szembesülniük kell azzal is, hogy az elődök által reprezentált szerzőségmodell – tekintve, hogy elődeik nagyrészt férfiak – rájuk nem alkalmazható: »nem sikerül megtalálniuk annak módját, hogy hogyan tapasztalják meg szerzői identitásukat«. (...) A nőíró tehát nem nőíró-elődjével, hanem férfiíró-elődjének a nőírókról alkotott patriarkális előfeltevéseivel fordul szembe (és rivalizál).”²

A kişi életmű vizsgálatában az apagyilkosság, az előddel való viaskodás problémája több nézőpontból, főként a freudi elmélet látószögéből kerül előtérbe. A Kişi–Esterházy összehasonlítások manapság igen gyakoriak a magyar kritikai recepcióban, az „irodalmi apagyilkosság” az összehasonlító irodalomtudomány magyar dilemmái között több vonatkozásban is szerepel. Fried István írja: „az újabb nemzedék költője mindenáron szabadulni akar a költőatyá bénítónak érzett hatásától, s életlehetőségének biztosítása céljából a félreértés súlyos ak-tusa során ért(elmez)i félre, hogy ezen a módon átírhasssa. Az irodalmi apagyilkosság – amelynek a magyar irodalom is oly sok példáját szolgáltatja, *A helység kalapácsa* Petőfi-jének Vörösmarty-paródiájától József Attila Babits-ellenes pamfletjéig – ilyen módon szintén szövegek ütköztetését, irodalomfelfogások találkozását eredményezi, amelynek során a költő elődjéhez képest revizionista szerepben tűnik föl. Ez a revízió – Bloom szerint – nem jár beteljesüléssel, tehát nem az előkép-beteljesülés viszony, folyamat szemléltői lehetünk; többnyire a deformálás, nemegyszer a paródia, a pastiche vagy a távolság érzékeltetése válik nem egyszerűen céljá, hanem témává is”³.

¹ Radics Viktória: *Danilo Kişi pályarajz és breviárium*. Kijarat Kiadó, Budapest, 2002, 204–205.

² Horváth Györgyi (2007): *Nőidő. A történeti narratíva identitásképző szerepe a feminista irodalomtudományban*. Kijarat Kiadó, Budapest, 111.

³ Fried István: *Válság vagy/tehát megújulás. Az összehasonlító irodalomtudomány magyar dilemmái*. In: Fried István: *Irodalomtörténekek Kelet-Közép-Európában*. Olvasmányok, töprengések, értelmezések. Ister, Budapest, 1999, 17–18.

A Rosić-kötet a belgrádi Irodalomtudományi Könyvtár (Biblioteka „Nauka o knjizevnosti”, Velika serija) sorozatában jelent meg, Gojko Tešić szerkesztésében. A szerző a tudományos nézőponthoz híven nagy teret szentel a terminológia használatának és indoklásának, az egyes elméleti megközelítések eltéréseinek. Ebből a szempontból emelhető ki a „figura” (lásd antik retorika, Genette elmélete), valamint az író–szerző relációjának elméleti koncepciója, azaz a „ki az író?”, „ki a szerző?” teoretikus kérdése. Danilo Kiš elektronikus opusa (1995) lehetővé teszi a számadatok áttekintését. A nyomozás eredményeként megállapítható, hogy ebben az életműben az írói (hímnemű, férfigura) pozíció dominál, ugyanis az „író” 1022, a *semlegesebb* „szerző” viszont mindössze 86 alkalommal fordul elő. Danilo Kiš írói/szerzői státusának, illetőleg nevének vizsgálata pedig a nőíró, a női írás és nőirodalom megértése szemszögéből fontos. A kötet hosszú elméleti bevezetője, sőt bevezető előtti bevezetője a nőíró fogalmára fókuszál, jogosan, hiszen ez a fenomén a szerb nyelvben meg sem nevezhető adekvát módon, a nő mint író az antológiákba is csak azért kerül be, hogy a férfi hegemoniát ellensúlyozza. A kánonba bekerülő nőírók többnyire annak köszönhetik meghívásukat, hogy a kritika esszéíróknak minősítette őket (például Isidora Sekulić és Anica Savić-Rebac), ám isteni adottságuk, tehetségük valójában homályban marad, korántsem kerülnek olyan pozícióba, mint férfi kortársaik.

A kutatás mindinkább az apa–fiú kapcsolatra irányul, mondhatni, az apai testamentumra, a férfi-ágú örökségre, a végrendelet szempontjából ugyanis kisebb a nő esélye. A testamentumszerű struktúra nyugat-európai tradíció. Tatjana Rosić hosszasan foglalkozik a végrendelet fogalmával, a dekonstrukciós eljárás megközelítésével, Derrida koncepciójával. Vizsgálataiban kiemelhető a testamentum pozíciója, azaz maga az irodalmi szöveg mint testamentum (Harold Bloom példája), a testamentum mint irodalmi műfaj, a fiú mint szöveg és pergamen, amelyre az apai végrendelet íródik, a fiú mint egyetlen leszármazott és örökös, az elbeszélés egyedüli jogtulajdonosa, az apai levél mint a végrendelet rekonstrukciója, az apaság mint törvényes funkció és fikció stb. Minden narrátor valakinek a fia, a kérdés csupán az, hogy milyen narrátorról van szó, és kinek a fiáról, persze itt is felvethető számos elméleti vitapont⁴. A fiúnak/a narrátornak egy komplex folyamatot követően kell saját ambivalens helyét és identitását definiálnia. Az önazonosság problémájához a nyomozás poétikája kapcsolódik, a nyomozás poétikája viszont az ellenőrzés poétikájaként, rekonstrukciós játékként is működik. A testamentum az adott irodalmi szöveg apokrif pretextusaként kezelhető. Valójában minden irodalmi szöveg a testamentum státusára, azaz a potenciális előszöveg státusára vágyik.

⁴ Vö. Vera Nünning und Ansgar Nünning (Hrsg.): *Erzähltextanalyse und Gender Studies*. J. B. Metzler, Stuttgart. Weimar, 2004, 152–155.

Rosić kutatása a freudi-lacani-žičeki aspektusokból közelít az apa–fiú viszonyhoz, valamint a bűn, a tabu, a trauma, illetőleg a nyelv fogalmához. Külön kiemelhető a kiši szövegvilág, azaz a „kišológia” és a pszichoanalízis ambivalens viszonya, az a polémia, amely parodisztikus és nabokovi elemeket is tartalmaz. A kötet legnagyobb újdonsága a „hibrid apa–fiú figura” problémájának felvetése, a különbözőségek együttlátása. A *Kert*, *hamu* és a *Fövenyóra* apafiguráinak sokrétű megközelítése lehetővé teszi a metanarratív apafigura vagy éppen a sajátos kameramozgás értelmezését. A könyvvel vitázók, a könyv szemléletmódját ellenző tudósok és kritikusok valószínűleg még felbukkannak, ám Tatjana Rosić kötete, ez a lehetséges feminista olvasat minden bizonnyal megkerülhetlenné válik a további kutatások szemszögéből.

IRODALOM

- Fried István (1999): *Válság vagy/tehát megújulás. Az összehasonlító irodalomtudomány magyar dilemmái*. In: Fried István: *Irodalomtörténetek Kelet-Közép-Európában. Olvasmányok, töprengések, értelmezések*. Ister, Budapest, 11–21.
- Horváth Györgyi (2007): *Nőidő. A történeti narratíva identitásképző szerepe a feminista irodalomtudományban*. Kijárat Kiadó, Budapest
- Nünning, Vera und Nünning, Ansgar (Hrsg.-2004): *Erzähltextanalyse und Gender Studies*. J. B. Metzler, Stuttgart. Weimar
- Orcsik Roland (2004): *Apakrifek* (Esterházy & Kiš archeológiájáról). In: Sághy Miklós és Tóth Ákos szerk.: *Elmélet / Irodalom / Történet (A komparatív megértés lehetőségei)*. Tiszatáj, Szeged, 203–224.
- Pantić, Mihajlo (1998): *Kiš*. Svetovi – knjiga Komerc, Novi Sad–Beograd
- Radics Viktória (2002): *Danilo Kiš pályarajz és breviárium*. Kijárat Kiadó, Budapest
- Tompa Andrea (2005): *Szerepek és maszkok Nabokov élet/művében*. EX Symposion, 2005, 51. szám, 63–71.

Gaszó Hargita

A KRITIKUS FEGYVERTELENÜL HAGYJA EL A CSATATERET

The critic leaves the battlefield weaponless

Podolszki József: *Vidékiesség – európaiság*. Forum, Újvidék, 2008

Az 1986-ban elhunyt Podolszki Józsefet elsősorban költőként és publicistaként tartják számon, de tanulmányokat és kritikákat is írt, melyeket az *Új Symposion*, a *Híd*, az *Üzenet*, a *Képes Ifjúság* és a *7 Nap* közölte. Első alkalommal adta ki kötetbe rendezve az *Új Symposion*-ban megjelent tanulmányokat 2008-ban a Forum Könyvkiadó, a bácsfeketehegyi Podolszki József Emlékbizottság ajánlására. A könyv szerkesztője, Bordás Győző jegyzetében megemlíti, hogy nem alkalmi vállalkozásról van szó, hanem egy sorozat elindításáról, melynek a *Vidékiesség – európaiság* c. tanulmánykötet az első állomása.

A figyelemfölkeltő füzöld kötet borítója harsány színnel hirdeti az európaiság és a vidékiesség fogalma közt húzódó ambivalens érzelmeket. A 133 oldalas könyvbe hat tanulmányt válogattak be az 1967-től 1980-ig terjedő időszakból.

Az idegenségérzettel foglalkozik az író az *Elidegenedés és költészet* c. 1967-es tanulmányában. Podolszki József szerint összefüggésbe hozható az elidegenedett költészet az elidegenedett életformával. Fölteszi a kérdést, hogy vajon a költészetről mint elidegenedett művészetről beszélünk-e, vagy csak egyszerűen elidegenedett költészetéről. A modern költészetet taglalva, a formaelméleti szempontokat is figyelembe véve, megjegyzi, hogy a verses formán kívül a prózát is használja a modern költészet, a metrumos verseléstől elfordul a prózai formák felé. Kedvelté válik a prózavers, a szubjektív és az esszéregény a modern prózában, tehát műfaji egységesülés megy végbe, és egyre több az intellektuális elem. A tanulmány epilógusában kifejti, hogy a költészet elidegenedése mögött az emberi lét kilátástalansága rejtőzik. Az elidegenedett jelző az egzisztenciális, dekadens válság felé visz.

A kritika föllendülésének mikéntje foglalkoztatja Podolszkit az 1968-ban közzétett *Az irodalom rétegeiről való tanítás mesterséges kategorizálása* c. tanulmányában. A Vajdaságnak és az akkori jugoszláviai magyar irodalomnak kevés objektív értékelésű kritikusa volt. Podolszki szerint az érett költészet előbb-utóbb maga után vonja a kritika föllendülését. A termékeny elégedetlenséget kell választani a renyhe elégedettség és problémamentesség helyett. Tanulmányában arról is szól, hogy a *Hídnak*, az *Új Symposionnak* és más folyóiratnak

nemcsak irodalmi daganatként kellene aposztrofálnia a kritikát, élösködő izgága akadémuskodónak a kritikust, hanem nagykorúsítani kellene a kritikairásukat, és tekintélyt szerezni a műfajnak.

Ifjúsági regényeink hitelességproblémáját veszi górcső alá a *Koravén emberkék* c. 1972-es tanulmányában. A regény hitelességének esztétikai mércéjét járja körül, amikor Varga Zoltán anakronisztikus regényszemléletét kritizálja, mely látásmód fölrotta egykor a *Via Italia* c. Domonkos-regénynek azt, hogy mozzanatai nem szavahihetőek. A tanulmányíró szerint mértékadó műtől nem kérjük számon a hitelességet, mégis, Podolszki állandóan fölemlegeti a szereplőkről és a korról festett valóság-hű kép evidenciáját. Domonkos István *Via Italiáját* tartja az egyetlen hiteles ifjúsági regénynek, még ha az akkori irodalomkritika értetlenül is állt a mű előtt, hiszen polifón regény lévén, egyneműséget vártak el tőle. Podolszki szerint ifjúsági regényeinkben mindent ki akarnak mondani a szerzők. A tanulmányban szereplő Michel Butor- és Nagy László-idézetek mind a valóságreferenciára utalnak. Sartre-ot is beemeli a szövegbe az író, jelezve, hogy a stílus adja meg a próza értékét. A ma már kevészer emlegetett Bogdánfi Sándor logikátlan kompozíciójú tézisregényét is kritizálja. Szerinte rombolja a mű hatását a túlhangsúlyozott és agyonmagyarázott szimbólum: ezt ismeri föl Deák Ferenc, Fehér Kálmán és Gion Nándor regényeiben is.

A *Vidékiesség, jugoszlávság, európaiság – harc az autonóm irodalomért* c. újabb szövegegész a *Symposion* előtanulmányaként van föltüntetve. Számozással lazább szerkezetűre tagolja szét az 1972-ben írt vázlatokat, gondolatokat, érveket, ellenérveket, hogy könnyebb legyen a majdani módosítás vagy törlés lehetősége. Irodalmi-szellemi életünk múltját cédulázza föl a tanulmányban, különös tekintettel a *Symposion* útjára. A jugoszláviai magyar irodalom általános fejlődésvonalát kívánja fölvezetni, bár kétli, hogy egyszeri nekifutásra véglegesíthető lehetne ez az értékelés. Mindenekelőtt a *Symposion* szerepét, helyét és jelentőségét vizsgálja abban az intervallumban, amikor nem volt magyarországi könyvimport, tehát csak a jugoszláv irodalom gyakorolhatott rájuk döntő hatást.

Az 1958-tól 1961-ig terjedő időszakot áttekintve megjegyzi Podolszki, hogy olyan jelentős kritikai tanulmánykötetek születnek, mint B. Szabó Györgynek a *Tér és idő*, Bori Imrének *Az ember keresése* és Sinkó Ervinnek a *Magyar irodalom* c. munkája. Egy Bajza József-idézetrel indul a tanulmány, és maga az *Ifjúság* c. hetilap irodalmi mellékleteként megjelenő *Symposion* is 1962-ben, létrejötté után néhány hónappal. Program és kialakult törzsgárda nélkül startol a melléklet. Az 1961–62-es *Symposion*-írásoknál már fontos a mottó; Tolnai Ottó, Bányai János és Domonkos István szövegei tele vannak név- és szövegutalásokkal. Tolnai és Bányai lesz az, aki lefekteti a *Symposion* elméleti alapjait. A környezetükhöz való hasonló kritikai viszonyulás és a jugoszláviai magyar irodalom esztétikai nagykorúságát számon kérő modor volt bennük azonos. Tolnai és Bányai is kialakított egy tagadásra épülő symposionista magatartást, melyet az

irónia és a harcossággal jellemzett saját környezetükkel szemben. Irányvonalukat a tudatos alkotói magatartás, a kulturális hétköznapi élet aktív követése és a környezet radikális átértékelése szabta meg. Szerintük nem függetleníthetők egymástól a társadalom, a táj, a művészet és a világesemények relációi. Eleddig ismeretlen volt az a lexikonszerű irodalmi-művészeti írás, melyet műveltek.

A *Symposion* kapcsán központi kritériumként az esztétikai érték kerül előtérbe. Podolszki „tőparti” irodalmi életnek, a *Symposion* pedig templomtoronyperspektívának nevezi a korabeli jugoszláviai és vajdasági magyar szellemi élet kritériumrendszerét, melyet szellemi vidékiességként aposztrofálnak. Podolszki áttekinti még tanulmányában a *Híd* ötvenes évekbeli szerepét, valamint a Sinkó Ervin alapította újvidéki Magyar Tanszék kérdésköreit.

Fontos érintkezési pontként regisztrálja azt a harcot, melyet Szenteleky Kornél és a *Symposion* is folytatott a vajdasági magyar irodalom szellemi autonómiájáért. A kettejük harca közötti különbség azért tetten érhető, hiszen Szenteleky couleur locale-ja a passzív autonómizációt helyezte előtérbe, míg a symposionisták pannon fűgája az aktívát. A szenteleky elkeseredettség sohasem hatott igazán a *Symposion* íróira, mégis, nagy fogamatja volt a „semiből teremteni mítoszt”-féle Szenteleky-elméletnek.

A *Symposion* elveti a klisékben való gondolkodást, a sematikus irodalmat. Vallja, hogy a jelentős költői alkotás egyben az addigi költészet kritikája is.

A következő tanulmány 1974-ben íródott *A nyitott esztétikai világgép* címmel. Bányai János kritikaszemléletét és módszereit járja körül. Első számú követelménye a kritikusnak a tevékenységnek az önmagát pontosan definiálni tudó magatartás. Bányaira a műközpontú irodalomszemlélet és a dogmaellenesség jellemző, szerinte a művel szembeni egyetlen kritérium a kritikus állásfoglalása lehet. Podolszki megpróbálja körvonalazni Bányai kritikaelméletének legfontosabb gócait. Bányai rendszerének alapját úgy lehetne meghatározni, hogy problémaköre mindig a vizsgált mű fölvetette konkrét esztétikai kérdés, az esztétikum megvalósulásából eredő probléma. *A szó fegyelme* c. Bányai-kötetben figyelhetjük meg azt az induktív módszert, mely szerint az esztétikum egyetlen hiteles megközelítési módja a belső szemléletet érvényesítő módszer. Szerinte tárgyaltan az olyan kérdéskomplexumok tanulmányozása, melyeket a vizsgált költészet nem vet föl. Bányai kiemeli a mű sajátosságát, ismeretei alapján írja körül a mű által fölvert problémát. A végső konklúziója nem előregyártott tézisként merül föl, hanem kitartó munkájának következetes eredménye. Bányai nyitott esztétikai világgépét sémákon próbálja ábrázolni a tanulmányíró.

Fontos a kritikusnak a költészet – kritika és az esztétika – kritika relációjának megítélése. Leszögezi az író, hogy még véletlenül sem tekinthető a kritika a műalkotáson élőködő kísérő jelenségnek, hanem a kritikát mint önállósult alkotói tevékenységet kell föl fogni. Podolszki fölveti a kérdést, hogy a kritika mint alkotás a költészet versenytársává válhat-e anélkül, hogy lemondana a mű-

alkotáshoz való kötöttségről. A kritikának csak a költészet, a konkrét műalkotás a mérvadó.

A kötet utolsó tanulmánya, a *Csodavárók* c. 1980-as keltezésű. A jugoszláviai magyar irodalom nemzedékkérdéséhez kíván hozzászólni. A hatvanas évek végi, hetvenes évek eleji nemzedékké nem szerveződött fiatal írógárda nem újította meg az irodalmat, nem adott új lökést a fejlődésnek. Podolszki a gyarmati sorssal egyenlíti ki a kisebbségi irodalmat, hiszen behozatalból él. Így alakulhat ki a kisebbségi tudat, amely melegágyat adhat a dilettantizmusnak és a provinciálizmusnak, ahol az eredet a legfőbb pillér, a saját termék a legértékesebb.

Podolszki József azon véleményen van, hogy az igénytelenség és a vidékieség ellen igényesebb és céltudatosabb szerkesztéssel, a közlés és a kiadás kritériumának megnövelésével harcolhatnánk. Egy európai igényű olvasóközönség szükségleteit kielégítő értékskálát kellene teremteni.

Janovics Mária

KÓDOK ÉS KULTÚRÁK

Codes and Cultures

Kapcsolatok és kibontások. Kód–irodalom–kultúra–régio III. Szerkesztette: Hózsza Éva és Horváth Futó Hargita. Bölcsészettudományi Kar, Újvidék, 2008

A *Kód–irodalom–kultúra–régio III.* alcímet viselő sorozatban a harmadik kötet a sokféleség, a kultúrák összeköthetőségéről és elkülönítéséről közöl különböző nézőpontokat. Nyolc kutató, Andrić Edit, Bene Annamária, Csányi Erzsébet, Horváth Futó Hargita, Hózsza Éva, Ispánovics Csapó Julianna, Samu János Vilmos, Káich Katalin (projektumvezető) és Silling István publikálta tevékenységének eredményeit.

A kötet első fejezetében, melynek címe: *Anyanyelv és nyelvi performancia*, Silling István *Nyugat-bácskai magyar élőnyelvi szövegek* című dolgozatának eredményeit olvashatjuk. A nyelvészeti vizsgálódás célja a mai nyelvi realizáció és az archaikus nyelvjárási jellegzetességek bemutatása, melyek a helyi kommunikációs eszközt képezik. Az interferencia jelensége mellett a nyelvjárársra jellemző még az archaikus elemek kiszorulása is. A magnetofon-felvételeken rögzített szövegek között bezdáni, kupuszinai, szilágyi, doroszlói és gombosi szöveg is helyet kapott. Kulcsszavak: nyelvjárások, lexikális egységek, élőnyelvi szöveg, nyelvi realizáció, funkcionalitás.

Ebben a fejezetben közli Bene Annamária *Amit a kognitív és kommunikatív kompetenciáról tudnunk kell* című kutatásának eredményeit. Először is leszögezi, hogy bár megtanuljuk a nyelvet beszélni, mégsem tudja a beszélő a gondolkodás eszközeként használni. A Dell Hymes (amerikai antropológus, nyelvész) által meghatározott kommunikatív kompetencia (mint az anyanyelv szerkezetéről alkotott tudatalatti nyelvi ismeret) mellett a nyelv szerkezetét is ismerni kell. Az ehhez hasonló, Skutnabb–Kangas–Toukoma vizsgálatait is olvashatjuk a dolgozatban, mely szerint van különbség a nyelv használata és a nyelvről szerzett ismeretre vonatkozó tudás között. James Cummins két új terminust vezetett be: *Basic Interpersonal Communicative Skills (BICS)* és *Cognitive Academic Language Proficiency (CALP)* fogalmakat. A BICS kifejlődéséhez két évre, míg a CALP kifejlődéséhez öt vagy hét évre van szükség. A dolgozat következő szempontja a kommunikatív és a kognitív kompetencia jelentésének pontosítása. A kognitív szempontból igénytelen, kontextusba ágyazott kommunikatív kompetencia a társalgási, míg a kontextuscsoökkentett kognitív kompetencia a gondolkodási szintet jelenti. A dolgozat tartalmazza a felsorolt tulajdonságokat

ábrázoló Cummins-féle rácsot, és további pontosításokra, tisztázásokra törekszik. Kulcsszavak: kognitív kompetencia, kommunikatív kompetencia, kognitív folyamatok.

Csányi Erzsébet *Sziveri és a Duna* című dolgozatát is közli a *Szétváltság* című fejezet. A *péteváradai hidnál alkonyodik* és a *Dunamedencecsont* című versekkel foglalkozó munka a Sziveri-versben történő elmozdulásokat tárgyalja. Mindkét versben meghatározó szerepe, asszociációs köre van a Dunának. Mint a Kárpát-medencéhez kötött földrajzi fogalom, a Duna menti népek, kisebbségek helyzetére reflektál. A Duna folyó képzetkörében az idő-lét, valamint a kozmogónia-mitológia szimbóluma is megjelenik. A versek a múltba és az univerzális közép-európai szintre emelik a verset. A dolgozatban kirajzolódik a zaj, zörej áthatotta versben lappangó ember-folyó viszonylata. Az antropomorfizált tárgyakat előhívó *Dunamedencecsont* az időben fonnyadó, önmagával szembenező lírai ént domborítja ki. Az egyetemes emberi kérdéseket tárgyaló Sziveri-versek az egyén és közösség, egybeolvadás és pusztulás határvonalán helyezkednek el. A kettősség uralta szövegek a profanizált-szent ellentéteit és a deszakralizálódás kérdéseit is felvetik. A végességre utaló vegetálás a kereszténység történetét, a krisztusi szenvedéstörténetet idézi elő. Kulcsszavak: Sziveri, Duna, költői diskurzus.

A *Szétváltság* című fejezet második dolgozata Hózsza Éva *Vizuális identitás a régió viszonyrendszerén innen és túl (Irodalmunk néhány „ingázó” példája)*, *Identitás/vizuális identitás/kultúraközi heterogenitás: kollázs, töredékesség, pillanatkép, szem nélküli tekintet* címet viselő tanulmány a szereplői identitás kérdésköreit tárgyalja. Mivel fontos a posztmodern, kollázsszerű látásmód, a vizsgálódás középpontjába az idegenség helyzete, a régiót elhagyó önazonosság kérdéskörei kerülnek. A dolgozat Herceg János és Balázs Attila szövegeivel foglalkozik. Az uniformiskollázst viselő katona az emlékezés, kulturális emlékezet függvényében álló identitás ambivalens viszonyrendszereit veti fel. A lokális és a mobilis, régióntúli identitás keresése válik szervező elemmé a Hózsza Éva által vizsgált művekben. Kulcsszavak: vizualitás, kollázs, dáridó, pillanatkép, ironia, emigráció, médiumváltás, kortárs tapasztalat, kulturális emlékezet, identitásköziség.

A Samu János Vilmos által írt tanulmány a következő címet viseli: *A metafora mozgása Szentkuthy Miklós Az egyetlen metafora felé című szövegében. (Irodalomtörténeten) kívül/belül*. A dolgozat a Prousthoz, Joyce-hoz mérhető Szentkuthy-szöveg kitarulkozását, láthatóságát, metaforikus működését tárgyalja. A posztavantgárd eljárásokhoz nyúló, korát meghaladó író kuriózumként került a köztudatba. Az idegen szavakkal teli szöveget kapcsolatba kell hozni a hermeneutikával. Az epikai tradíciót elvető, nehezen befogadható szövegvilág saját magát tárgyalja, megfogalmazza a róla szóló beszédet, ahogyan a címe is mutatja: *Az egyetlen metafora felé*. A könyv bejegyzésekből, reflexióból, mű-

elemzésből áll. A számok jelentéktelensége a mathesis logikáját veti el, mely a szöveg alogikus mozgásait indítja el. A dolgozat végén felvetődik a tendencia kérdése: vajon egyetlen metafora felé vagy millió metafora felől egyetlen ember felé közelít a szöveg? Kulcsszavak: hagyomány, kánon, temporalitás parergon.

A kötet harmadik része az *Idegen hang* címet viseli. Andrić Edit tanulmánya, melynek címe *Meša Selimović A Dervis és a halál magyar fordításáról*, a fordításkritikai sorozat egyik dolgozatát képezi. Andrić Edit megjegyzi, hogy a múlt század ötvenes, hatvanas éveiben a multietnikus közösségekben fontos volt az egymás kultúrájának ápolása. Sokszor készültek színvonalatlan fordítások. Olyan eljárásokat használtak, melyek meghaladják a nyelv mindennapi kereteit. Csuka Zoltán Meša Selimović 1966-ban elkészülő művét 1968-ban fordította. Kulcsszavak: fordítás, fordítási műveletek, fordításkritika, interferencia-jelenségek.

A *Szerep és nyilvánosság* című témakörben jelenik meg Káich Katalin *Színjátszásunk és a Színészek Lapja (1883–1918)* című tanulmánya, mely a magyar színháztudomány az abszolutizmus utáni éveit tárgyalja. A megoldáskereső kérdés-köréhez tartozott azoknak a feltételeknek a megteremtése, melyek hozzájárultak a színháztársulatok fejlődéséhez. A közlőként megjelenő, a magyar színháztudomány fontosságát hirdető *Színészek lapjának* első szerkesztője Bényei István volt. Az anyagi csőd fenyegette trükkök életét közlő lap a magyar jelleg megőrzését, a társulatok állomáshelyeit is közli. A dolgozat azoknak a helységeknek a magyar színháztudományát, adatait veszi számba a *Színészek Lapjából*, melyek Bács-Bodrog, Torontál és Temes vármegyébe tartoznak. Betűrendben fel van sorolva a helységek neve, a társulatok igazgatóinak neve és a vendégszereplés éve. Kulcsszavak: *Színészek Lapja*, magyar színháztudomány, a Vajdaság, vándortársulatok, 19/20. század.

E témakörben szerepel Horváth Futó Hargitának *A szenttamási magyar színháztudomány 1920 és 1930 között a vajdasági magyar napilapokban* című dolgozata is. A fényképekkel ellátott munka Szenttamás kulturális, pedagógiai célokkal folytatott színháztudományát tárgyalja. 1919/20-as években kezdtek színdarabokat rendezni a felsőiskolát végzetek, majd bevonták az iparososztályt is. A rendszeressé váló színháztudomány maga után vonta a Polgári Magyar Olvasókör megalakulását. A dolgozat tartalmazza a színházi művek repertóriumát is. Kulcsszavak: színháztudomány, amatőr színháztudomány, Szenttamás, vajdasági magyar napilapok, *Délbácska*, *Reggeli Újság*, *Vajdaság*.

A kötet *Hozzájárás* című részében Ispánovics Csapó Julianna kutatásának eredménye olvasható *Művelődéstörténeti közlemények a jugoszláviai magyar irodalom bibliográfiai füzetekben 1968–1990* címmel. A tanulmány feltérképezi a jugoszláviai magyar irodalom éves bibliográfiai füzetekben három évtizede megjelenő művelődéstörténeti anyagot. Kulcsszavak: művelődéstörténet, jugoszláviai/szerbiai magyar, irodalmi bibliográfia, 1968–1990.

Horváth Futó Hargita *Tankönyvek és jegyzetek a szabadkai tanítóképzőben (1956–1961)* című tanulmánya az 1956 és 1961 között használatban lévő tan-

könyveket, jegyzeteket foglalja össze, melyek információt adnak a Tanítóképző életéről. Kulcsszavak: szabadkai Tanítóképző, Vegyes Magyar Tannyelvű Tanítóképző, tanítóképzés, tankönyvek, jegyzetek, gyűjtemények, kézikönyvek, a diákok jegyzetei, tankönyvszerzők, tantárgyak.

Bagi Zoltán

A HÓDOLTSÁG KORA A TÉNYEK TÜKRÉBEN

The era of Turkish occupation in the mirror of facts

Káldy-Nagy Gyula: *A szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben*. Dél-alföldi évszázadok 24. kötet. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2008

Szeged hódoltságkori történetének feldolgozottsága országos viszonylatban is a legkiemelkedőbbek közé tartozik. A város múltját górcső alá vevő helytörténeti monográfiák kiemelten foglalkoztak a 16–17. századdal. Reizner János 1899-ben kiadott *Szeged történetének* I. kötete a kor tudományos szemléletének és igényének megfelelően pozitívista stílusban íródott. A majd egy évszázaddal később (1983-ban) Kristó Gyula szerkesztésében megjelent *Szeged története* I. kötetének a hódoltságra vonatkozó részeit Szakály Ferenc írta, aki immár kutatásainak fő hangsúlyát nem az eseménytörténet minél pontosabb bemutatására helyezte, hanem tematikus fejezetekben vizsgálta meg Szeged 16–17. századi demográfiai változásait, gazdasági potenciálját, társadalmi megoszlását, ket-tős közigazgatását, valamint művelődési és egyházi viszonyait is. A város hódoltságkori történetének utolsó rövid összefoglalását Blazovich László adta a *Szeged rövid története* című munkájában, amely a Dél-alföldi évszázadok 21. köteteként látott napvilágot 2007-ben. Mindezek mellett a Csongrád Megyei Levéltár tudományos feladatai között kiemelt helyet foglalt el a megye hódoltságkori forrásainak közreadása. Az intézmény által periodikusan kiadott kiadványsorozatokban az 1970-es évek végétől jelentek meg a Vass Előd és Káldy-Nagy Gyula fordította török adóösszeírások/defterek magyar fordításai. E nagy forráskiadási munka befejezéseként jelent meg 2008 májusában a Dél-alföldi évszázadok 24. köteteként Káldy-Nagy Gyula *A szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben* című munkája.

A 16. századból még rendszeresen fennmaradt szandzsákösszeírások vagy tahrir defterek rendkívül fontos adatokat szolgáltatnak a hódoltság múltjával foglalkozó történészek számára. A budai vilajethez tartozó szegedi szandzsákról 1570-ben készített irat lehetőséget ad arra, hogy a magyar történetírás kutatásainak eddigi eredményeit a népességszám és a népességösszetétel, a hódoltsági birtokviszonyok, valamint a településhálózat tekintetében újra igazolja és tovább árnyalja.

Mivel átfogó népszámlálásra csak II. József uralkodása idején került sor, a Magyar Királyság koraiújkorai népességének meghatározásához a magyar és

török adóösszeírások, valamint az urbáriumok adnak rekonstrukciós lehetőséget. Ezek a források csak töredékesen maradtak meg. A 17. századból pedig jóval kevesebb deftert őriztek meg a levéltárak, mint az előző évszázadból. Az összeírások értelmezése is több problémát vet fel. Az adójegyzékek pusztán az adóköteles családfőket vették számba, ám ez sem történt meg minden esetben. Káldy-Nagy Gyula hívta fel arra a figyelmet, hogy az oszmánok Magyarországon az 1570-es évekig a dzsizje adót csak a módosabb családoktól hajtották be, s a defterekből az adózók mintegy 30%-a hiányzott. Az 1570. évi szandzsákösszeírás azon oszmán iratok egyike, amelyekben nem csupán a családfő, hanem a vele együtt élő nő vagy nőtlen fiúgyermek, vele egy kenyéren élő (maradt) házas vagy legénynek maradt testvérek, valamint esetleg a vele rokoni viszonyban nem lévő legények keresztnévét is feltüntették, mint ahogyan erre Szakály Ferenc Szeged esetében már rámutatott. Eszerint, hívja fel a figyelmet Káldy-Nagy Gyula a forráskiadvány bevezetőjében, 691 családfőt számoltak össze a török adószedők Szegeden. Ez azt jelenti, hogy az 1546-ban készített első oszmán adóösszeírásban szereplő adatokhoz képest a város lakossága megközelítőleg a felére csökkent.

A szegedi szandzsák népességének összetétele is a magyar történetírás eddigi kutatásainak eredményeit támasztják alá. Ismeretes, hogy a 16. század második felében megjelent térképeken már a Temesközt, illetve a Szerémséget rácsok lakta területként tüntették fel. A magyar és délszláv etnikum határát az 1570. évi összeírás alapján is a Maros folyó nyugati meghosszabbítása adja meg. Kivételnek tekinthető a vásárhelyi náhije, amelynek három településén a bejegyzett családfők mindegyike délszláv eredetűnek tekinthető (Derekegyháza, Donád, Tőke), míg két másikban (Héked, Feketerákos) magyarokkal éltek együtt vegyesen. Ez esetben azonban Blazovich László kutatásai alapján feltételezhető, hogy ezeket az embereket még Hunyadi János telepítette le saját birtokaira, ezekben a falvakban. Nem véletlenül használtam a rác vagy szerb megnevezés helyett a délszlávot az etnikum meghatározásánál. Történetírásunk a korabeli bizonytalan elnevezések alapján szerbeknek tartotta a hódoltság délszlávokat. Ezek túlnyomó része valóban ortodox vallású szerb vagy vlach volt, ugyanakkor több tízezer főnyi katolikus bosnyák és horvát is feltűnik ezen a területen, gondoljunk csak a bácskai sokácokra vagy bunyevácokra. További kutatásokat igényel, hogy a defterekben feltüntetett névanyag alapján újrarajzolják a hódoltság etnikai viszonyait, immáron differenciálva a délszlávok közötti etnikai viszonyokat is. Ez a szerb és a magyar történetírás közös feladata lehet.

A muzulmán vallásúak magyarországi betelepődése meg sem közelítette a Balkánon tapasztalhatókat. Szinte teljesen hiányzott a földműves és iparos tömeg, amely adófizető termelőként keresett új lakhelyet. A betelepülő muszlim iparosok a várakban és a hozzájuk tartozó városokban, a katonaság és a hivatalnoksereg közelében telepedtek le. A szegedi szandzsákban sem volt ez másként,

de ez az igazgatási terület, ahol a katonai és közigazgatási központokon kívül muszlimok előfordultak a falvakban is. Az 1570. évi összeírás szerint ugyanis a bácskai náhijében három, a titeli náhijében pedig egy tisztán muzulmán falut találunk. Emellett a zombori náhijében hét olyan település volt ekkor, amelyben délszlávok és muszlimok együtt éltek. Szándékosan nem használtam a török elnevezést, hiszen a nevek egy jelentős része arra utal, hogy viselője nemrégiben tért át a mohamedán vallásra (bin Abdullah). Emellett többször előfordul a Boszna elnevezés, amely egyértelműen bosnyák eredetre utal. A muszlim vallásúak aránya lassan emelkedett az 1578. évi összeírás tanúsága szerint, ahogyan erre Hegyi Klára felhívta a figyelmet.

A nagyobb igazgatási központokban a mahallénként összeírt magyar, délszláv vagy török lakosok mellett külön feltüntetve cigányokat is találunk. Utóbbiak között éppúgy előfordult muzulmán vallású, mint ortodox.

A forráskiadvány a hódoltság 16. századra jellemző birtokviszonyait tükrözi vissza. Egyrészt jellemző, hogy a legnagyobb jövedelmeket hozó helyeket, kevés kivételtől eltekintve, a kincstár megtartotta saját kezelésében. A szegedi szandzsákban is a marhakereskedelemben jelentős szerepet játszó mezővárosok és vámátkelőhelyek, például a vásárhelyi náhije összes települése, szultáni hászbirtokok maradtak.

A forráskiadványhoz mellékletként csatolt, Blazovich László tervei és Kratochwill Mátyás szerkesztette és rajzolta térkép a hódoltság 16. századi településhálózatáról ad nagyon fontos képet. A szandzsákösszeírásból és a kartából kiderül, hogy a nagy oszmán hadjáratokat követően 1570-re a hadak járásának leginkább áldozatul eshetett Duna-menti települések újræledtek, bár lakosságuk etnikuma kicserélődött. Hegyi Klára átlagosan 10% alatti falupusztulással számolt a hódoltság egészét tekintve a 16. században. Ez a viszonylag védettebb szegedi szandzsák esetében sem lehetett másként, így nem meglepő, hogy a defter összeállítói összesen 751 lakott és lakatlan helységet írtak össze. Emellett a már a középkorban kialakult településszerkezet továbbélt ekkor. A Duna-menti termékeny terület apró falvaiban döntően növénytermesztés folyt. Ezzel szemben a Duna–Tisza köze terméketlen homokos síksága az extenzív szarvasmarhatartásra volt alkalmas. Ennek megfelelően egy koncentrált településhálózat jött létre. Ezt az állapotot azonban a tizenöt éves háború nagy pusztításai változtatták meg.

A Dél-alföldi évszázadok 24. köteteként megjelent, Káldy-Nagy Gyula által fordított, jegyzetekkel és bevezetővel ellátott 1570. évi szegedi szandzsákösszeírás fontos kiindulópontja lehet a hódoltságkor kutatói számára, hiszen – mint ahogyan említettem – a magyar történetírás eddigi eredményeit újra igazolja és tovább árnyalja.

Czékus Géza

AZ ÉRTELMI FOGYATÉKOSOK FEJLŐDÉSE

Development of the mentally retarded

Értelmi fogyatékos gyermekek testi fejlődése. Szerkesztette: Dr. Buday József. Magyar Gyógypedagógusok Egyesülete, Budapest, 2008

Az Európai Anthropológiai Társaság (EAA) Budapesten megtartott 15. konferenciáját követően, mint ennek szatellit-rendezvényeként került sor 2006. szeptember 4–6-án a Tiszaföldvár–Homokon, a Homoki Gyógypedagógiai Intézetben az értelmi fogyatékosokkal foglalkozó Nemzetközi Tudományos Konferenciára.

A konferencia előadásai nemrég könyvalakban jelentek meg. Szerkesztője, a rendezvény szervezője dr. Buday József főiskolai tanár, az ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskolai Kara Gyógypedagógiai Kórtani Tanszékének vezetője. Harminc éven keresztül végzett pontos és következetes munkájának az eredménye a konferencia és a megjelentetett kötet.

A kötet 260 oldalas, az előszón és a szerkesztő előszaván kívül 16 tudományos munkát és egy függelék tartalmaz. Számtalan (történelmi értékű) fotó, táblázat és diagram gazdagítja.

A 14 magyarországi szerző mellett egy kanadai kutató terjedelmes és minden szakmai igényt kielégítő munkája is helyet kapott.

Magyarországon az értelmi fogyatékos gyermekek és kontrollesoportok körében 1975 óta végeznek aprólékos és pontos mérési munkát. Az antropológiai vizsgálatok helyszíne általában a homoki intézet.

A továbbiakban a testi fejlődésről, a fizikai állóképességről és a nevelés szerepéről, ezek optimális fejlesztéséről szóló munkákat ismertetjük.

Hajnal Ferenc, a Homoki Gyógypedagógiai Intézet igazgatója az intézményt mutatta be. Tiszaföldvár kertvárosában működik. A 252 tanulót 181 dolgozó látja el. Óvodai, általános iskolai és szakiskolai oktatást nyújtanak enyhe és közép-súlyos értelmi fogyatékos gyerekeknek. Az oktatási feladatok mellett kollégiumi ellátást, valamint gyermek- és ifjúságvédelmi szakellátást biztosít az Intézet lakásotthonos elhelyezés keretében. A majd 100 évre visszatekintő intézet fő célja a rehabilitáció és a rehabilitáció elősegítése.

Az egykori Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola Gyógypedagógiai Kórtani Tanszékének munkatársai 1975-ben hosszmetzeti növekedésvizsgálatot kezdtek a homoki intézetben. Erről Buday József főiskolai tanár számolt be. Mint mondta, 14 testméretre kiterjedő, részletes antropológiai programot vé-

gezték, beleértve az anthropometriai szomatotípus kiszámításához szükséges méréseket is. Mintegy 20 éve a fizikai állóképesség mérését is elvégzik.

A Down-szindróma új genetikai nézőpontjairól a szegedi Gyermekgyógyászati Tanszék tanára, László Aranka tájékoztatót.

A fogyatékosok kórokanak növekedésre és testalkatra gyakorolt hatását tanulmányozta Buday József a *Fogyatékosok körében végzett humánbiológiai vizsgálatok néhány szempontja* c. cikkében. Rámutatott arra is, hogy a különböző tudományterületet művelők (orvos, pszichológus, gyógypedagógus) probléma-megközelítése különböző.

Göncznyé Szabó Terézia és Domina Regina a Szabolcs-Szatmár-Bereg megye fogyatékos gyermekeinek néhány kóroktani jellemzőjével ismerteti meg az olvasót. Amint a munkából kitűnik, a különböző kóreredetek előfordulási gyakoriságában a környezeti ártalmak és a perinatális ártalmak vezetnek.

Egy 30 évig tartó hosszmetzeti vizsgálat eredményeit teszi közzé Buday József. Az évenként mért mintegy 150–200 értelmi fogyatékos gyermek növekedésére vonatkozó adatokból betekintést kapunk az egyes paraméterek változásába is. A szerző gazdag irodalom felhasználásával foglalkozik a szekuláris növekedésváltozással, a proporcionalitással és a testalkattal. A vizsgált mintát különböző szempontok alapján csoportosította.

Az értelmi fogyatékosok helyzetét, főleg oktatásukat és gyámság alá helyezésüket, Gyene Piroska ismertette.

William D. Ross Kanadából érkezett a konferenciára. Beszámolójának témája a különböző gyermekek egyazon szociális és érzelmi szükségletei. Ez a tanulmány a Saskatchewan Húsvéti Tábor kezdeti éveire emlékezik vissza. A kiindulópont szerint a gyermekek különbözőek, de közös szociális és érzelmi szükségleteik vannak, amelyeket a játékon és játékvezetésen keresztül lehet kielégíteni. Feltételezi, hogy a közös célok és a tanítási sorrend minden fiatalokkal foglalkozót képessé tesz arra, hogy hatékony játékvezető legyen. A mellékelt táblázat a gyerekek alapvető szociális és emocionális szükségleteit ismerteti (szeretet, gyöngédség, valakihez tartozás, függetlenség stb.).

Az értelmi fogyatékos gyerekek testi nevelésével Regényi Enikő és Nagy Karolin foglalkozik. A dolgozat nyomon követi az értelmi fogyatékosok testi nevelésének elméleti alapjait, a pszichomotoros és neurológiai fejlődést, valamint a fejlesztést, a terápiás eljárásokat és a felnőttkori szabadidős foglalkozásokat.

A korai fejlesztés jelentőségéről Tözsér-Csanádi Gabriella írt. A szakmai köztudatban ennek a ténynek mind fontosabb szerep jut.

Az értelmileg fogyatékos fiatalok számára is megrendezik az olimpiai játékokat. Az „Engedd, hogy győzzek, ha nem győzhetek, hadd küzdjek bátran” mottóval megrendezésre kerülő játékok tekinthetők a világ legnagyobb évi programjának a sport és versenyzés terén. A Magyar Speciális Olimpia 1989-ben alakult azzal a céllal, hogy gondoskodjon az értelmi fogyatékos emberek

sportedzéséről és versenyeiről. Az eredmény: 17 sportágban mintegy 3000-en sportolnak.

Sporttal kapcsolatos Osváth Péter munkája is. A Semmelweis Egyetem Testnevelési és Sporttudományi Karán folyó kiválasztásról ír; a kialakított kritériumok alapján az értelmi fogyatékos emberek rendszeresen sportolhatnak.

Egy új módszert és a módszer alapján végzett állóképesség-mérés eredményeit teszi közzé Hurgulyné Horváth Brigitta. Tény, hogy „...a testnevelés egy olyan tantárgy, melyet tanítottunk a gyerekeknek, de nincs mérési módszer, amellyel ellenőrizhetjük tanítványaink munkáját és fejlődését...” A szerző ezen a tényen szeretne változtatni.

A munkahelyi beválást elemezte Hajnal Ferenc és Tóth Adrienn a testalkat és a fizikai állóképesség viszonylatában. Tanulmányuk gyakorlati jelentősége abban van, hogy mivel a felnőtt értelmi fogyatékosok valamilyen fizikai munkát végeznek, az erre alkalmas testalkat és fizikai állóképesség rendkívül fontos rehabilitációjuk szempontjából.

A kötet végén *Adatok, a Down-syndroma hazai kutatásának története* címmel publikál Buday József. Áttekintést ad az ezzel kapcsolatos magyarországi kutatásokról a kezdetektől a hetvenes évek végéig. A kórkép első említése a magyar szakirodalomban 1895-ben történt.

A könyvnek más szakkönyvekkel való összehasonlítás esetén van egy ma még talán felbecsülhetetlen előnye: a nyomtatott magyar szöveg szóról szóra angolra fordított tükörképe szinte nyelvtankönyv szerepét is betöltheti, így is segítve a téma iránt érdeklődő olvasót.

Mind a nemzetközi tudományos konferencia, mind a konferenciaanyag tartalma közérdekű, hiszen az értelmi fogyatékosok itt élnek közöttünk. Az anthropometriai adatokon túl a rendezvény és a kötet is azt sugallja, hogy mindannyiunk kötelessége és felelőssége a hátrányos helyzetűek felkarolása és segítése. Ez a gyűjtemény határon túli indokoltsága.

Hózsa Éva

AZ IRODALOMTÖRTÉNET MINT „APAREGÉNY”

Literary History as the Father Novel

A közelmúlt nagy kutatási területe az aparegény, valamint annak feltárása, hogy a szerző hogyan teremti meg „előfutárait”, ez esetben azonban, ahogyan a cím is jelzi, az „előfutár” fogalma az egész irodalomtörténetre kiterjed. A kiterjesztés problémája a 2009. évi szabadkai Kosztolányi-nap beszélgetős délutánján (*Szavak a társaságban*) merült fel, mégpedig a kosztolányis-karinthys önreflexív szövegvilág kapcsán. A merész definíció kimondója Karinthy Márton rendező, az *Ördögörcs* szerzője, aki önmaga is beszorul a nevezetes Karinthyiáda határai közé, mégis kívülállóként írja tovább ennek magántörténelmét, „magánszínházában” pedig (1982-ben ő alakítja meg a háború utáni első magánszínházat: Hököm Színpad, majd Karinthy Színház) következetesen tartja fenn a Karinthy-hagyományt. Karinthyában az utód folyamatosan küzd meg az Apák kísérteteivel, viszont az örökség is tettekre ösztönzi. Karinthy Márton fontosabb színházi rendezései közé tartoznak a Karinthy-rendezések is, például Karinthy Ferenc: *Góz*, Karinthy Ferenc: *Gellérthegyi álmok*, Karinthy Frigyes–Szakonyi Károly: *Tanár úr; kérem!*, Karinthy Frigyes: *Ki a normális*, Karinthy Ferenc: *Szellemidézés* stb. A repertoár összeállítása Karinthy Frigyes ismeretlen örökségének felfedezésére irányul, vagyis egyre inkább olyan darabok bemutatására, amelyeket Karinthy Frigyes opusának hívei és értő befogadói sem ismernek. Karinthy Márton tehát lehetőséget lát a drámában, ahogyan apja, Karinthy Ferenc is, aki a *praesensben*, a jelenlét varázsában látta a színház értékét.

A családtörténeti nézőpont hívta elő a beszélgetésben az apa, azaz Karinthy Ferenc naplójának említését (a Kosztolányi-napi meghívók egy részére is az apa fotója került fel!), amelyet Karinthy Márton apja fő művének tekint. Karinthy Ferenc *Naplója* (I–III., Littoria Könyvkiadó, Budapest, 1993) ugyancsak az apa-vonatkozásra (is) fókuszál. 1972. szeptember 20-án például a naplóiró régi komplexusára, az apai életkor túlélésére utal, a következő bejegyzésből kiderül, hogy a Karinthy Frigyes-féle öregség afféle mérce: „Az egészben a legmegdöbbentőbb, hogy ő akkor milyen öreg embernek hatott. (...) Persze, ez kétélű. Ő egyrészt azért hatott öregnek, mert csakugyan megtört, beteg ember volt. Másrészt azért is, mert óriási életműve volt. Mindebből rám nézve csak az áll: most már nincs mentség, kifogás.”¹

¹ Karinthy Ferenc: *Napló 2*. Littoria Könyvkiadó, Budapest, 1993. 348.

Szeptember 24-én Karinthy Márton, azaz a fiú kapcsán állapítja meg a napló szerzője: „Marci csakugyan igen tehetségesnek látszik. De még meg kell tanulnia, amit én oly keservesen tanultam meg: ezzel a névvel nem elég megszolgálni az elismerést. Ezzel a névvel legalább háromszorosan kell megszolgálni, háromszoros érdem kell ugyanazért az elismerésért, amiből másnak egyszeres. Hogy elhiggyék: nem a neve, a protekciója viszi.”² A *Napló* az elfogultság reflexióinak és az elhatárolódásnak is teret ad, az utóbbira jó példa az erős kritikai megjegyzés, miszerint Karinthy Frigyes regényei felett elmúlt az idő. Az apák világának megközelítésében az *Idő*, az elavulás problémája emelkedik ki. Az *Utazás a koponyám körül* a fiú nézőpontjából ellenáll az elavulásnak, az „óság”-nak. 1970. szeptember 12-én a naplóíró újraértékeli az apai regényt: „Utazás a koponyám körül. Így egyben talán most először olvasom el, egyfolytában. Persze külön-külön minden részletét sokszor olvastam, százszor.

Amikor írta, nem szerettem. Pletykának, exhibicionizmusnak éreztem, más is beteg – miért olyan nagy ügy, hogy egyszer ő is beteg volt? Minek a világ elé tárni?

Most, és egyre inkább: páratlan remekmű. Testvértelen. Műfajtalan. Bármiről ír, összevissza, bármihez nyúl: élni, ragyogni kezd. Az egész szörnyű kálvária. És a sok kedves, okos, tudós barát és segítőtárs közt a beteg ember végtelen kiszolgáltatottsága, magányossága. Talán Tolsztoj Ivan Iljics halála érzi meg ezt.

Érdekes, hogy apám regényei felett elmúlt az idő. A Capillária, Faremidó, Kötéltánc, Mennyei riport – nem állták meg az idő próbáját. Tán a Capillária, de az sem igazán. Őt magát nem érdekelte eléggé a téma – menet közben megunta. A Kötéltáncot, maga vallotta be, szándékosan zavarta össze, az olvasók és a kiadó bosszantására.

Ezt az Utazást azért tudta végigírni, mert magáról szólt. Ez a téma végig érdekelte.

Ez a mai modernneknél mennyivel frissebb, modernebb. Ahogy egyre nagyobb s nagyobb részt akar kikanyarítani magának a világból, az ismeretlenből az ismertbe kanyarítani. A humanizmusa. Hogy az élet felől nézi az egészet – az életszeretete. És így tovább. Csüggesztő, fölemelő.”³

Karinthy Márton a család nézőpontjából közelít a Kosztolányi-féle örökséghez, ebből a szemszögből némi elfogultság is megengedhető. A beszélgetés mégis a Kosztolányi-örökségre koncentrált, arra, ami a Karinthy-család mindennapjainak részévé vált. A kapcsolatot nemcsak a jól ismert Karinthy–Kosztolányi játék vagy a családi étkezések alkalmával felvetődő emlék jelenti, hanem a Karinthy Gábor és a Kosztolányi Ádám közötti párhuzam is, amelynek megítélésében ismét az Apa a kulcsszereplő. Az írófeleségek összetartozása egyre in-

² Uo. 349.

³ Uo. 82–83.

kább leleplezhető, sőt az este továbbszótt beszélgetés arra a kérdésre is kiterjedt, hogy miért éppen Kosztolányi Dezsőné írta meg a Karinthy-életrajzot.

Spiró György, a dráma lehetőségeit újragondoló másik íróvendég számára a színház, vagyis saját szövegének rendező általi színpadra állítása unalmas. Nem tagadható, hogy a közönség szórakozni szeretne a színházban. Spiró, noha ma már távolságtartóan, mégis foglalkozik a színház távlatosságával, a válság tüneteivel, a nyelv kérdéseivel, és nem zárkózik el a felkérésektől. Foglalkoztatják a fordítás elméleti és gyakorlati problémái. Fordítani abból a nyelvből érdemes, amelynek kultúráját a fordító ismeri. Spiró egy régi emléke nyomán közelített Kosztolányi opusához. Danilo Kiš előadását hallgatta Párizsban, aki bármiről, bármely világirodalmi értékről szólhatott volna, ám mégis hosszasan méltatta Kosztolányi jelentőségét.

Hogy volt-e a beszélgetésnek hozadéka? Két színházhoz értő művész beszélgetése főként a színház felé terelődött, ám a kosztolányis kontextus talált igazán befogadókra.

Engi Georgina

TANTÁRGYPEDAGÓGIA ÉS OKTATÁSTECHNIKA

Subject pedagogy and teaching techniques

2009. április 8-a és 10-e között lezajlott a XXIX. Országos Tudományos Diákköri Konferencia Tantárgypedagógiai és Oktatástechnológiai Szekció előadásainak bemutatása, melynek a szombathelyi Nyugat-magyarországi Egyetem Természettudományi és Műszaki Kara biztosított otthont. Az idén első ízben volt vajdasági résztvevője e rangos konferenciának az újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Tanszéke negyedik évfolyamos hallgatójának, e sorok írójának személyében. Munkámat Hózsza Éva és Horváth Futó Hargita segítette mentorként.

A konferenciát két évente rendezik meg, a múlt év tavaszán, illetve őszén bonyolították le a magyarországi egyetemi karokon a helyi megmérettetéseket. Az itt eredményesen szereplő hallgatók vehettek részt Szombathelyen. A konferencián tizennégy különböző tematikájú tagozaton folytak az előadások több mint 80 hallgató részvételével. A szervezők tartalmas programokat biztosítottak a résztvevők számára.

A konferenciát Szalay László nyugalmazott főiskolai főigazgató nyitotta meg *Korszerűsítési törekvések Szombathelyen, különös tekintettel az oktatástechnológiára* című előadásával, ezután a *Tanulás és tudás a digitális korban* című előadást hallhattuk dr. Benedek Andrásról. Másnap délelőtt tartották meg a tagozati üléseket, amelyek neves egyetemi tanárok vezetésével folytak. Az utolsó napon dr. Poór Zoltán, a szakmai bizottság elnöke összegezte a konferencián elhangzott előadásokat. A tizennégy tagozat előadásainak fő irányvonalát dr. Poór Zoltán így összegezte: Az első tagozat *A gazdaságtan és a technika tanításának pedagógiája* nevet viselte. A szerzők többek között a robotépítés konstrukciós és társadalmi didaktikai lehetőségeit kutatták. Mindezek a hadtörténet, a napi életvitel, valamint a közgazdasági szemlélet kialakítását szolgáló pedagógiai megközelítések voltak. *A mentálhigiéné alkalmazott pedagógiája* tagozaton az élet sokszínűségét mutatták be, és sokféle kulturális érték jelent meg. A zsűri értékelése szerint ezen a tagozaton színvonalas előadások hangzottak el, s építő jellegű polémia folyt. Nem első alkalommal jelentkezett a sajátos nevelési igény, amely a tehetséges gyermekek nevelésétől a különböző érzékszervi és kognitív szempontokból sajátosságokat magukban hordozó fiatalok nevelésével foglalkozott. Ez a tagozat *a sajátos nevelési igényűek pedagógiája* néven ismert.

Az idén két meglehetősen erős tagozatot állítottak fel: *a természettudományok pedagógiája 1. tagozat*, amelyben a természet-, környezetismeret-terjesztés, valamint a biológia tanításának sokrétű kérdéseivel foglalkoztak a hallgatók. *A természettudományok pedagógiája 2. tagozatban* pedig olyan témák kerültek a középpontba, amelyek a földrajz és fizika tanítását dolgozták fel. Erősödött identitásában az *anyanyelv-pedagógiai tagozat*, amelyről a zsűri elnöke úgy nyilatkozott, hogy a témaválasztás mindegyik dolgozat esetében korszerű volt. Alapos szakirodalmi tájékozottság jellemezte ezeket a hallgatói kutatásokat, amelyeket gyakorlati vizsgálatok is alátámasztottak. Érdekes kezdeményezés volt a hetedik tagozat, a *dráma-, irodalom- és művészetpedagógiai szekció*, amelynek összevont létrehozása kényszerből történt. Ugyanis egyik diszciplináris területről sem volt olyan számú pályamunka, amely külön tagozatot tett volna ki. A zsűri értékelése szerint e tagozatban az előadások ugyancsak színvonalasak voltak. Innovatív törekvés, hogy a felsőoktatás pedagógiájára is kitertek a *felsőoktatás- és szakképzés-pedagógiai tagozaton* belül. Arról a pedagógiáról volt szó, amely a 18 éven felüli korosztály hivatástanulását segíti. A korosztályok sorozatának egy egész életen át tartó fejlődését elemezték, egy szakma, illetve hivatás keresztmetszetében. A zsűri elnöke úgy ítélte meg, hogy ennek a tudományos diákkori kutatási projektnek a színvonala egyre magasabb. Hagyományosnak számít immáron a több nyelv tanítását befogadó *idegennyelv-pedagógiai tagozat*. Ez az egyetlen szekció, amelynek keretében elfogadott az idegen nyelven történő publikálás és előadás. Magyar és német nyelvű előadásokat hallhattak az érdeklődők. Ezek az előadások a kisgyermekkor és felnőttkori nyelvtanítással, a mese alkalmazásával és az érettségi kérdésekkel foglalkoztak. A természettudományos és a társadalomtudományos nevelésnek egyfajta szinergiáját megjelenítő *környezeti nevelés és fenntarthatóság-pedagógia* önálló tagozatként jelentkezik immár régtől fogva. A kutatási eredmények prezentációját követően szakmai vita alakult ki. A szakmai vita a tagozati ülést követően informális keretek között folytatódott, illetve végződött.

A legnagyobb tagozat az egyik legősibb tudományterülethez kapcsolódik, a legradicionálisabb tantárgy pedagógiájával foglalkozik, ez pedig a *matematikapedagógiai tagozat*. A kisiskoláskortól az érettségig mutatták be oktatásának legszélesebb skáláját nagyon színvonalas előadásokkal és nagyon gazdag oktatástechnikai eszköztárral. A jelöltek alapos jártasságot mutattak a digitális technika oktatási alkalmazásában. Külön kiemelendő, hogy a matematikatanítást a társadalmi kultúra fontos részeként értelmezték, ami biztató a kompetenciaalapú oktatás elterjedésében.

Az *óvodapedagógiai tagozat* mindig is létezett, idén a legidősebb problémáira összpontosultak a témák, és a kutatás módszereinek legszélesebb eszközeit használták fel a hallgatók. Ötödik alkalommal volt jelen a *projektpedagógiai tagozat*. Ezúttal a környezeti nevelés kapott nagyobb hangsúlyt. A beszá-

molók óvodai foglalkozásokról, kisiskolai környezeti nevelési helyzetekről, sőt az angol nyelv tanulását segítő szabadidős tevékenységekről szóltak. A Szalay László-i hagyományok egyik gondozója a *tananyag-fejlesztési és -elemzési tagozat*. A zsűri véleménye szerint színvonalas előadásokkal vettek részt a hallgatók, amelyek a tankönyvelemzéstől kezdve a legkülönbözőbb diszciplináris területtel foglalkoztak. A matematika-, a fizika-, a biológia- és a történelemtudományok keretén belül érdekes módszerekkel ismerkedhetett meg a publikum. Ezen a tagozaton az Újvidéki Egyetem BTK Magyar Tanszéke is képviseltette magát.

A konferencia előadásai sok új, illetve hasznos információval szolgáltak, és számos új módszert ismerhetett meg a hallgatóság. Végezetül Poór Zoltán szavait idézem: nagyon színes, sokrétű tudományos seregszemlét élhettünk meg a szombathelyi XXIX. OTDK-n.

E SZÁMUNK SZERZŐI

Dr. Bagi Zoltán levéltáros, Csongrád Megyei Levéltár, Szeged

Dr. Besenyi Sándor szociológus,
az Értelmiség Szabadegyetem igazgatója, Szeged

Bordás Győző magiszter, szerkesztő, Forum Könyvkiadó Intézet, Újvidék

Dr. Czékus Géza egyetemi rendes tanár, oktatási dékánhelyettes, Újvidéki
Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka

Engi Georgina egyetemi hallgató, Újvidéki Egyetem, BTK Magyar Nyelv
és Irodalom Tanszék, Újvidék

Dr. Farkas Tamás egyetemi adjunktus, ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi
és Finnugor Intézet, Budapest

Gaszó Hargita szakmunkatárs, Topolyai Múzeum, Bácsstopolya

Hajnal Anna egyetemi hallgató, Újvidéki Egyetem, BTK Magyar Nyelv
és Irodalom Tanszék, Újvidék

Horváth Futó Hargita magiszter, egyetemi tanársegéd, Újvidéki Egyetem,
BTK Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék

Dr. Hózsa Éva egyetemi rendkívüli tanár, Újvidéki Egyetem, BTK Magyar
Nyelv és Irodalom Tanszék,

Újvidék – Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka

Janovics Mária tanár, József Attila Általános Iskola, Bácskertes–Kupuszina

Petrik Emese magiszter, magyartanár, Politechnikai Középiskola, Szabadka

Víghné Szabó Melinda nyelvész, doktorandusz, Pannon Egyetem, Modern
Filológiai és Társadalomtudományi Kar,
Nyelvtudományi Doktori Iskola, Veszprém

TÁJÉKOZTATÓ

Kérjük szerzőinket, hogy a *Létünk*be szánt írásaikat elektronikus formában: doc. formátumban juttassák el szerkesztőségünk (letunk@forumliber.rs) vagy a főszerkesztő címére (erikazambo@eunet.rs); mágneslemezen vagy ímélnben, csatolt fájlként. Tanulmányaikhoz rövid, magyar nyelvű tartalmi összefoglalót, illetve legalább öt kulcsszót illesszenek.

A beérkezett tanulmányokat lektoráltatjuk. A további kapcsolattartás megkönnyítése érdekében (külön mellékletben) tüntessék fel elérhetőségüket: postai és ímélcímüket, telefonszámukat és (a szerzői névsorba) személyes adataikat: akadémiai fokozat(ok), család- és utónév, beosztás(ok), munkahely(ek), helység(ek).

A tanulmányok és az ábrák szövegében egyaránt Times New Roman betűtípust alkalmazunk. A cikkek szövegének betűmérete 12 pontos; a táblázatok és a különféle ábrák (valamint az esetleges lábjegyzetek és az irodalomjegyzék) esetében 10 pontos. Kérjük, hogy a szövegszerkesztés során kerüljék a felesleges technikai eljárásokat (pl. tabulátorok és betűközök alkalmazása a térközök kialakításában: helyettük a behúzás, illetve a táblázatok használatát ajánljuk). A táblázatok szerkesztésekor vegyék figyelembe kiadványunk eddigi gyakorlatát, mintáit és a rendelkezésre álló laptükör méretét. Kérjük a szerzőket, hogy az ábrákat, diagrammokat ne illesszék a szövegtestbe, hanem mellékletként, a beillesztés helyének pontos jelölésével küldjék el.

A sorok száma másfeles sorközzel oldalanként legfeljebb harminc. A szövegben ne szerepeljenek indokolatlan sorkihagyások. A szerző neve (normál betűtípus) és a dolgozat címe (**FÉLKÖVÉR NAGYBETŰ**) a szöveg elején áll középzárt helyzetben. A dolgozatnak a tudományos jelzet, illetve az angol nyelvű cím beillesztése miatt nem lehet egysorosnál hosszabb főcíme, s kérjük szerzőinket, hogy mellőzzék az alcímeket. A közcímek írásmódja: NAGYBETŰ. A szövegeket – indokolt esetben – a decimális rendszer segítségével tagolhatják (a szakaszt nyitó bekezdés elejére illesztett arab számokkal: 1., 2., 1.1., 1.2. etc.). A *Szemle* rovatban közölt recenziókhoz és ismertetőkhöz nem járul összefoglaló és kulcsszavak sem. Könyvrecenzióknál az ismertetett könyv adatait az első bekezdésben közöljük. A konferenciabeszámolóok esetében a szövege egész tájékoztat a rendezvény jellegéről, adatairól. A szövegen belül a *könyv- és kiadványcímeket dőlt (italic) betűvel emeljük ki. Semmilyen más kiemelés nem alkalmazunk. A szövegközi hivatkozásokat zárójelbe tesszük (a teljes leírást a tanulmány végén közölt irodalomjegyzék tartalmazza). A szövegközi hivatkozások formája a következőképp alakul; teljes mű esetén: (IMRE 1996), annak egy részlete esetén: (IMRE 1996: 33–40). Többkötetes mű esetében: (GYÖRFFY 1.: 37–159.). Adott szerzőtől felhasznált több, azo-*

nos évből származó mű esetén: (SZEGEDY-MASZÁK 1980a), (SZEGEDY-MASZÁK 1980b: 30).

A tanulmány végén megadott irodalomjegyzék szorítkozzon a hivatkozott szakirodalomra a következő lehetséges formákban:

IMRE László 1996. *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. Debrecen.

HANSÁGI Ágnes 2007. Tévelygések az irónia irányába. 1845 Eötvös József: A falu jegyzője = Szegedy-Maszák Mihály – Veres András (szerk.) *A magyar irodalom története II. 1800-tól 1919-ig*. Budapest, 258–272.

CSÁKY S. Piroska 2008. Humanista könyvtárakról, olvasási szokásokról = *Létünk* 29–41.

KÁZMÉR Miklós – VÉGH József szerk. 1970. *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969*. NytudÉrt. 70. Budapest.

A közismert és a szerző által gyakran hivatkozott kiadványoknak széles körben elterjedt rövidítéseit is használhatják: ÚMIL (Új Magyar Irodalmi Lexikon), MNy (Magyar Nyelv), ItK (Irodalomtörténeti Közlemények), ÉKsz. (Magyar értelmező kéziszótár) etc. Az egyes szakirodalmi tételek betűrend, azonos szerző munkáin belül pedig időrend szerint követik egymást.

Kérjük a szerzőket, hogy végjegyzeteket egyáltalán ne, lábjegyzeteket is csak indokolt esetekben alkalmazzanak. A lábjegyzetek ne tartalmazzanak szakirodalmi hivatkozásokat!

A szerkesztőség

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása
A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

008 (05)

LÉTÜNK : társadalom, tudomány, kultúra / Fő- és felelős szerkesztő Bence Erika. – 1. évf., 1. sz. (1971)–.–

Újvidék : Forum Könyvkiadó Intézet, 1971 –.– 23 cm.

Évente négy szám
ISSN 0350-4158

COBISS.SR-ID 4664578

LÉTÜNK – társadalmi, tudományos, kulturális folyóirat. – Megjelenik negyedévenként. Kiadja a Forum Könyvkiadó Intézet. Igazgató: Németh Ferenc. Szerkesztőség és kiadóhivatal: 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić u. 1., telefon: 021/457-216; www.forumliber.rs; e-mail: letunk@forumliber.rs – Szerkesztőségi fogadóóra pénteken 10-től 12 óráig. – Kéziratokat nem örzünk meg és nem küldünk vissza. – Előfizethető az Izdavački zavod „Forum” 840-905668-94-es számlára (broj modela 97, poziv na broj [odobrenje] 83-80250-742131-00-04-830); előfizetéskor kérjük feltüntetni a Létünk nevét. – Előfizetési díj 2009-re belföldön 440 dinár. Egyes szám ára 120 dinár. Külföldre és külföldön egy évre 20 EUR –

Készült a Verzal Nyomdában Újvidéken. – YU ISSN 0350-4158